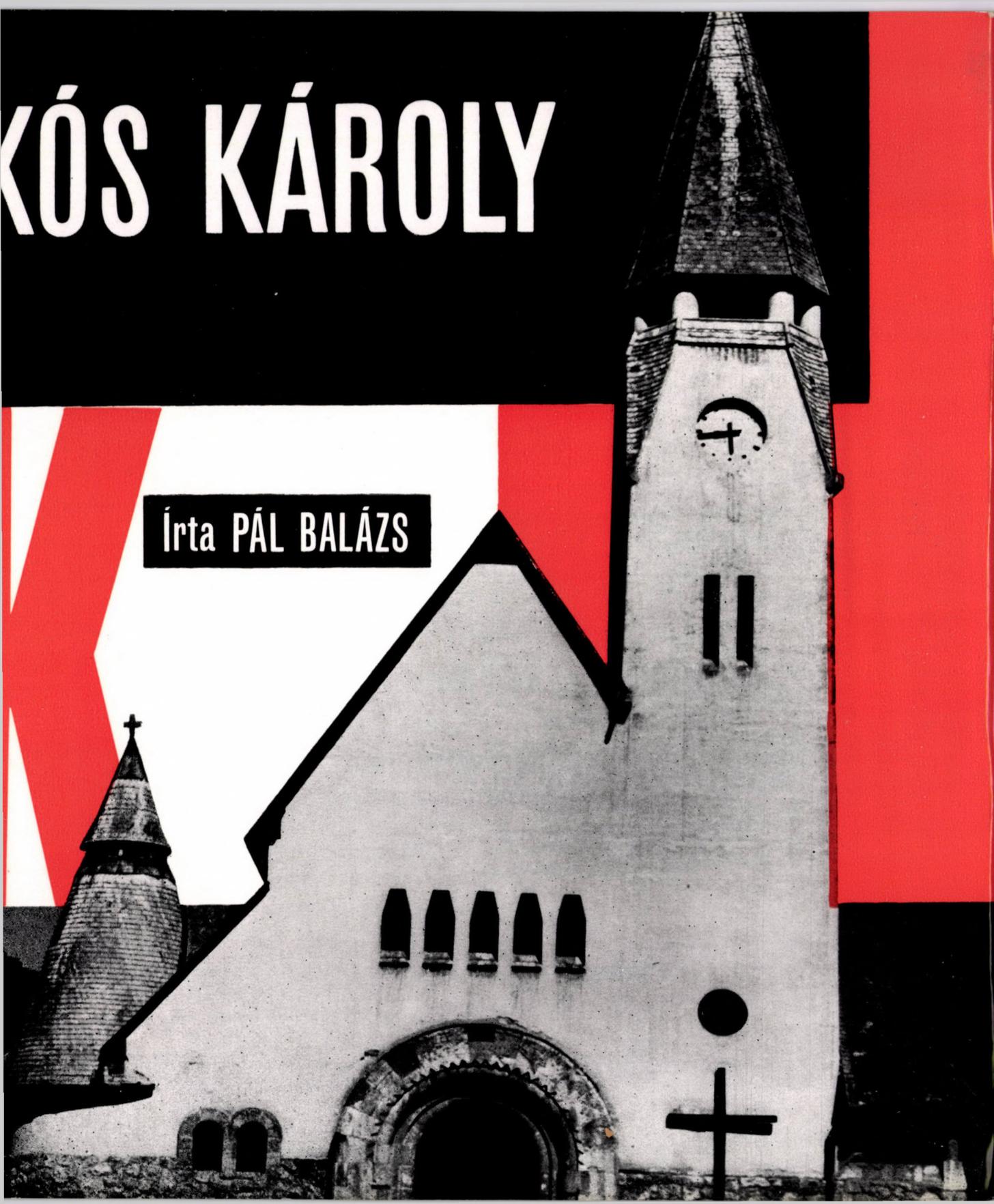

KÓCS KÁROLY

Írta PÁL BALÁZS

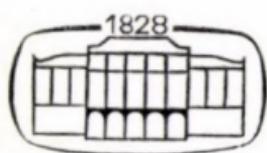

PÁL BALÁZS

Kós Károly

Kós Károly kivételes alkotó egyéniség. 1907-ben friss diplomával úgy lépett ki a Műegyetem kapuján, hogy a századeleji magyar építészetnek máris egyik legjelentősebb alakja volt. De Kós Károly grafikus, író, kultúr- és szociálpolitikus is lett — és e területek mindegyikén jelentőssé vált.

Ez a könyv a ma 87 éves alkotót mint építészt kívánja bemutatni. Kós Károly kivételes egyénisége módot nyújt arra, hogy építészeti grafikáit és szakírásait is felhasználjuk ebben a kötetben az építész bemutatására. Szerénytelenség is volna a szerzőtől — aki gyakorlati építész —, ha tolmácsként állna az olvasó és Kós Károly közé, aki maga kiváló író lévén, mindig meg tudta fogalmazni érzéseit és törekvéseit. Így külön érdeme a könyvnek, hogy a szöveg nagyobb részben idézet Kós Károly írásaiból.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

KÓŠ

ARCHITEKTÚRA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI BIZOTTSÁGÁNAK

ÉS A MAGYAR ÉPÍTŐMŰVÉSZEK SZÖVETSÉGÉNEK

KÖNYVSOROZATA

SZERKESZTI MAJOR MÁTÉ

KÓŠ KÁROLY

ÍRTA

PÁL BALÁZS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1971

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Dr. Szucsán Miklós

Burkoló-kötésterv: Lengyel Lajos

Műszaki szerkesztő: Keleti Emilné

Terjedelem: 7,5 (A/5) papírív

70.70306. Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

E tanulmány az életműnek csak építész-alkotói területét igyekszik feltárni. Képességeinél fogva ugyanis Kós Károly több művészeti ág területén hozott létre maradandót, s így a kultúratörténet nemcsak mint építész, hanem mint író, grafikus, könyvészt is számon tartja. Alkotó energiájából bőven jutott az erdélyi magyar közélet kulturális szervezésére is. Szépírói alkotásai a magyar társadalom széles rétegei előtt talán inkább ismertek, mint építészeti tevékenysége és szakírói munkássága. Ezért kötelességemnek éreztem, hogy az utóbbiból annyit építsek be e tanulmányba, amennyiből az olvasó a kor építészetének kérdéseire — a legilletékesebbtől — választ kaphat.

Abban a szerencsében lehetett részem, hogy Kós Károly, magas kora ellenére, személyesen segített alkotói egyénisége megismeréséhez. Tőle kaptam elsősorban azokat a tárgyi ismereteket, amelyek e tanulmány összeállításához az alapot adták. Ezen túl — leveleiben — olyan bőséges anyaggal látott el, amely a kötött szerkezet és terjedelem következtében nem volt felhasználható, de alkotói egyénisége teljesebb megismeréséhez rendelkezésre áll.

„Ha felállítanók a romániai magyar nemzetiség valamelyes képletét, melyben meghatározóként kell szerepelnie tájnak és hagyománynak, együttélésnek és reál meg human szakmaiságnak, minden társadalmi tényezőnek, nyelvi és művelődési összefüggésnek és előremutató korszerűségnek, s az egészet egy személybe gyúrnók, és úgy villantanók fel élet-ideálul, megkapnók bizonyára az időtlen alkotót, aki önmagát barkácsolva közösséget teremt maga köré, s elválaszt és vonz, mint a mágnes. Hát ez a bonyolultságában is egyszerű képlet a valóság inkarnációja, mely egyben újjá is varázsolja magának a valóságot, ez a lényegünk kitalált és megtalált ember: Kós Károly . . .” — Így ír róla Balogh Edgár, a neves erdélyi publicista.

Az ember számára a legfelemelőbb érzés, ha korát alkotásokkal ajándékozhatja meg. A századforduló körüli kor, ellentmondásai dacára, megadta a művész számára az alkotás lehetőségét, azt az esélyt, hogy újat, általa megérzett szabályok szerint igazat és művészt hozzon létre. Értő és érző művészeket állított munkába ez a kor, költőket, írókat, zenészeket, festőket, építészeket. Közöttük Kós Károlyt, az építész-alkotót.

Kós Károly életműve azonban nemcsak az építészet területén terebélyesedett, teljesedett az elmúlt hét évtizedben. Már említettük: őt inkább mint író, grafikus, kultúra- és szociálpolitikus, mint pedagógus és közéleti embert ismertük meg. Egész tevékenységét, teljes életművét kell értékelnünk és becsülnünk. Kós — az építész — életművének feltárása és bemutatása tehát nem lehet teljes, csak akkor, ha — legalább nagy vonásokban — egész életművének mindenoldalú ismeretében határozzuk meg alkotó-helyét térben és időben, Európa e sokat átélt és sokat szenvedett zugában.

Ő maga, mint legilletékesebb, így vall származásáról és életéről — kivonatos önéletrírásában: „Négygyermekes postatisztviselő egyetlen fiaként születtem 1883. december 16-án Temesváron, ahová akkor édesapámat Kolozsvárról helyezték át.

1889-ben Temesvárról Nagyszébenbe helyezték. Itt végeztem az elemi iskola három osztályát, és megtanultam németül.

- 6 1893-ban végre visszahelyezték Kolozsvárra, ahol aztán szüleim véglegesen megtelepedtek. Itt végeztem el a negyedik elemi osztályt, és a református kollégiumban a középiskolát. 1901-ben lettem az érettségi vizsgát is.

1902-ben — egy esztendei súlyos betegségemből felgyógyulva — szüleim kívánságára a budapesti Műegyetem mérnöki szakosztályára iratkoztam be. Nem tudtam azonban megbarátkozni ezzel a száraz műszaki tudománnyal, tehát két esztendő múlva — szüleim nem kis bosszúságára, s bár én is elvesztegettem így egy esztendőmet — átiratkoztam az építészeti szakosztályra.

Nehéz kezem volt, nagy igyekezettel mégis jó rajzos lettem. Az elméleti tárgyakkal is nehezen birkóztam meg, de a tervezésben hamarosan elismerték elsőségemet tanáraink és évtársaim. Harmad- és negyedéves koromban minden főiskolai pályázaton díjat nyertem és szünidei ösztöndíjakat kaptam.

1907-ben kaptam meg építészmérnöki diplomámat. Miután az volt akkor a közvélemény (és a valóság is), hogy a fiatal magyar építész a maga komoly építészti érvényesülésének lehetőségét csak Budapesten (és esetleg még a külföldön) alapozhatja meg, egyelőre én is a fővárosban maradtam, és ott kerestem elhelyezkedést.

S valóban, alig egy esztendeig voltam építési irodák rajzolólegénye, amikor megkaptam első önálló építészeti megbízásomat (óbudai református parókia és imaház). Utána szakadatlan sorban a szebbnél szebb fővárosi és vidéki munkafeladatok: budapesti Állatkert, zebegényi katolikus és kolozsvári református templom, marosvásárhelyi munkás-lakóházak, sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, budapesti Városmajor utcai iskola-komplexum, kispesti munkás- és tisztviselőtelep központjának kialakítása és kettős lakóépülete, városi és falusi lakóházak és népiskolák, hűvösvölgyi iskola-internátus kombinát, Háromszék Vármegyei Közkórház stb.

1910-ben kicsi földecskét vásárolhattam szűkebb erdélyi hazámban: Kalotaszegen, Sztánán, s felépítettem reá víkendházamat. Aztán feleségül vettem régi választottamat a kalotaszegi türei református lelkész leányát.

Közben néhány építészeti vonatkozású tanulmányfélémm is megjelent szakfolyóiratokban. Ezek egyikét: az írott és rajzolt *Régi Kalotaszeg* címűt a Magyar Mérnök és Építész Egylet azidei Czigler-érmével tüntette ki. Még 1909-ben jelent meg első írott és rajzolt szépirodalmi kísérletem: *Atila királról Ének* című balladám, fakszimile kiadásban. Őszinte bosszúságomra, akkor nagyobb sajtó- és közönségsikere volt, mint építészeti alkotásaimnak, úgyhogy ezután tíz esztendeig nem nyúltam szépírói pennámhoz.

Mi volt a nyitja az én kétségen kívül meglepő építőművészi sikereimnek? Egyszerűen csak az, hogy az akkor divatos különböző közép-európai szecessziós és a hazai ún. tulipános magyar stílustörekvések mellőzésével a korszerű építészet magyar stílusváltozatát a magyar építőhagyományok alapján és a magyar nép építő-formáló gyakorlata szellemében igyekeztem kialakítani. De ez nem volt az én találmányom, mert már az angol Ruskin és Morris építész-tanítványai és a finn Saarinenék ezen az alapon formálták nemzetük új építőstílusát. Bartók meg Kodály is ezeken az alapokon építették a korszerűen új magyar zene épületét.

Az 1914-ben kirobbant világháború azonnal leállított minden polgári építőművészi tevékenységet. Mire én, a munka nélkül maradt építész, Budapestről családostul hazaköltöztem lakóotthonunkká minősített sztánai vikendházacskámba.

1915-ben berukkoltam katonának, mint karpaszományos népfelkelő bakája a kolozsvári 21. honvéd gyalogezrednek. A harctérre nem kerültem ki, mert a kultuszminisztérium 1916-ban — még éppen idejében — kiigényelt a katonaságtól. Három építészársammal megbízást kaptunk az új (és utolsó) magyar király koronázásának alkalmára a budai vár ünnepi díszítéseinek tervezésére és kivitelezésük vezetésére. A koronázás aztán december 31-én megtörtént.

1917- és 1918-ban, mint állami ösztöndíjas, Konstantinápolyban a bizánci és török város-építészettel ismerkedtem, aminek eredménye a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet kiadásában 1918-ban megjelent *Sztambul* című várostörténeti és építészeti tanulmányom.

Törökországból 1918 őszén kerültem haza. Már várt reám tanári kinevezésem az Iparművészeti Főiskola építészeti tanszékére. Katedrát 1919-ben kellett volna elfoglalnom.

Itthon, Sztánán értem meg — az immár háromgyermekes családom — az összeomlást, az őszirózsás októberi forradalmat és Erdélynek Romániához való csatolását.

Választanom kellett tehát: a biztos és szép professzori egzisztenciát és építési tevékenységem újrafelvételének jó reménységét — ott túl, Budapesten, vagy egzisztenciám teljes bizonytalanságát és a magam megcsalódását Erdély magyar népének ismeretlen jövő sorsában — de itthon. A döntés nehéz volt. Végül is ezt írtam az Iparművészeti Főiskola egykori igazgatójának, Gróh Istvánnak: ... hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten ... És itthon maradtam.

Ez az elhatározásom egyúttal pontosan meghatározta a továbbiakban kettős feladatokat az új helyzetben: a semmiből a magam új és lehetőleg független egzisztenciájának kiverekedését és passzivitásba ájult magyar népünk életre ébresztésének, emberi és nemzeti jogaiért kiállításának munkálását.

... Az impériumváltás (1919) utáni első években — miután tervező építési munkára legalább egyelőre még kilátásom sem lehetett — a legkülönbözőbb munkaterületeken s alkalmi munkákkal teremtettem elő a mindennapi kenyérre valót. Voltam műszaki rajzoló, nyomda-grafikus, illusztrátor, plakátraajzoló, újságíró, házilag előállított képes könyvkuriózumok írója, illusztrátora, szedője, nyomtatója, könyvkötője és elárúsítója. És voltam kertész-földműves is. Végül újra próbálkoztam a szépirodalommal! 1921-ben megírtam első novelláimat, s hogy azt a Keleti Újság leköszölte (és honorálta), a lap karácsonyi melléklete számára megírtam és illusztráltam első kisregényemet (*A Gálók*).

Ugyanakkor indult közéleti (kisebbségpolitikai) tevékenységem is. Beköszöntője egy röpirat volt (*Kiáltó Szó*. Írták Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István. 1920), mely az impériumváltás valóságának tudomásulvételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és társadalmi életjogának elismerésére és megvalósítására. Ezt nyomon követte a hívó szavunkra 1921 júniusában Bánffyhunad piacára összesereglett népgyűlés, mely megalakította a romániai magyar nép első, radikálisan demokrata politikai szervezetét, az Erdélyi, illetve későbbi nevén Magyar Néppártot.

E kezdeti sikeres, de jórészt csupán Kalotaszeg magyar népét befoglaló megmozdulás élő erőteljesítővé érlelésének és országos kiszélesítésének érdekében most már intenzíven be kellett kapcsolódnom a politikai publicisztikába is — és kiegészítésül, néhány politikai

bajtársam támogatásával, 1922-ben megindítottam, szerkesztettem és adminisztráltam a Vasárnap című képes politikai népszerűsítő is.

Ez a népünk érdekében való becsületes, hasznos és bátor plebejus szervezkedés azonban felserkentette a maga múltbeli, mindenható politikai vezető-pozíciójához görcsösen ragaszkodó és eddig a gyáva és káros politikai passzivitást propagáló magyar egyházi és világi arisztokráciát, a pénz és hitel velük szövetséges urait és dzsentri- meg polgárvazallusait. Most akcióba lendülve, hirtelen megszervezték a politikai és gazdasági érdekeiket szolgáló, konzervatív-nacionalista Nemzeti Pártjukat — a dolgozó magyar nép demokrata pártja ellen.

Négyeztendei megerőltető szervezőmunka és keserű tusakodások után, melyek folyamán kenyérkereső munkám is kíméletlen támadásokban részesült, be kellett látnom, hogy a dolgozó magyar nép koldusszegény pártjának tiszta eszközökkel nem lehet kilátása a győzelemre. Viszont képtelen lévén vállalni az ellenfél cinikus, sőt erkölcstelen módszereit, a pártpolitika közvetlen munkaterületéről visszavonulva, közéleti tevékenységemet a romániai magyar életépítésnek eddig elégtelenül gondozott, sőt elhanyagolt kulturális munkaterületére koncentráltam.

1924-ben egy fillér nélkül, pusztán a magyar közönség látatlanban előlegezett bizalmának anyagi hitelével (melyet egy általam aláírt fedezet-váltó erősített), az előkészítés és szervezés munkájában és gondjaiban osztozkodó öt író-újságíró bajtársam segítségével sikerült életre hívunk és munkába állítanunk minden tőkés vállalattól független kollektív könyvkiadó szervünket. Ez az Erdélyi Szépművéses Céh volt, melyet kollektívám bizalmából indulásától kezdve végig igazgattam. Két év múlva már a Céh mögé sorakozott az a népes írócsoport, a vécsi ún. Helikoni Íróközösség, mely lehetővé tette 1928-ban a formájában és tartalmában korszerűen európai színvonalú irodalmi folyóiratának, az Erdélyi Helikonnak kiadását is. Ennek 1931-től kezdve, az Íróközösség megbízásából, szerkesztője voltam.

1931-ben Szolnay Sándor festőművész barátommal életre hívtuk és 1944-ig igazgattuk a romániai magyar képzőművészek szabad érdekvédelmi és termelő szervét, a Barabás Miklós Céhet is . . .

Életemnek ez az 1924-ben bekövetkezett és két évtizedes szakasza tartalmazza írói munkásságomnak summáját is, úgy mennyiségében, mint minőségében. Szerény eredménye: két regény, egy kisregény, két színjáték, hét-nyolc elbeszélés, illetve novella-féle, s e tiszta szépirodalmi tartalmú írásokon kívül négy nagyobb igényű építészeti, illetve művelődéstörténeti tanulmány, és végül aránylag számos irodalmi, művészeti, közéleti, politikai, kritikai tartalmú cikk, karcolat stb. kolozsvári folyóiratokban és napilapokban.

E sokféle elfoglaltságom mellett azonban egy pillanatra sem lettem hűtelen eredeti építész-professziómhoz, és az első lehető alkalommal bekapcsolódtam az építészeti termelő munkába. Egyrészt magyar kisebbségpolitikai, másrészt radikálisan demokrata magatartásom miatt sem az akkori román, sem a magyar uralkodó osztályok részéről igényesebb, jelentékenyebb építészeti megbízásokat nem kaptam, nem is várhattam. Tehát csupán a hozzám mint szakemberhez és sorstestvérukhöz bizalommal forduló falusi és városi magyar (sőt román) dolgozó kisemberek és haladó gondolkozású szellemi munkások számára terveztem és építettem egyszerű, szerény hajlékokat az embernek, a kultúrának, a hitnek.

Ezekben, ha a szegényes anyagi lehetőségek és primitív kiviteli adottságok által korlátozottan is, de érvényesíteni igyekeztem egykori stílustörekvésem elveit.

A cinikus ún. bécsi döntés (1940) négy esztendő abszurd észak-erdélyi időközének világháborús és félelmesen fasizálódó légkörében az igen magas rendű és rangú illetékesek által felkínált ragyogó elhelyezkedési lehetőségeket, sőt közéleti-politikai pozíciókat is riadtan visszautasítottam. Viszont szívesen fogadtam el a kolozsvári egykori Gazdasági Akadémiából kifejlesztett Mezőgazdasági Főiskola tanári testületének meghívását a mezőgazdasági építészet tanári posztjára.

1944 őszén aztán újra választanom kellett: költözöm-e a főiskolával együtt Keszthelyre, vagy itthon maradok?

Most is az utóbbit választottam.

S miután a háborús vihar nyomán felborult életrendben a felszabadult huliganizmus sztánai otthonunk elhagyására kényszerített (hogyan azt háborítatlanul kirabolhassa, sőt részben el is pusztíthassa), Kolozsvárra menekültünk be. Pedig ott a háború, a régi világgal együtt, elseperte volt már minden addigvaló munkahelyemet és munkalehetőségeimet. Ezzel nem számoltam.

És most mégis itt, a visszavonuló fasiszták által kifosztott, megcsúfolt és rettegésbe dermedt városban — ahol nem volt sem villany, sem vízvezeték, sem élelem, sem fűtőanyag, sem jármű a városban és ép mozdony a fűtőházban, s a vasúti pálya meg a Szamoshidak felrobbantva, és ahol sötétedéstől virradásig tilos volt a járkálás — itt kellett 62 esztendő koromban, mindenemből kifosztottan, előlről kezdenem az életépítést.

Ha erre a muszáj-tényre gondoltam — márpedig csak erre tudtam gondolni —, bizony megkeseredtem, és megborsózott a hátam. Mert 1944-ben, öreg fejjel, megfáradtan, otthontalanul (Kolozsváron egyelőre testvérnéném vállalt — feleségemmel — vendégül) és nincstelenül nem volt ez olyan könnyű gond, mint volt 1919-ben, fiatalon, s a magam jól berendezett portáján. Mit kezdek ebben a sötét, téli-halott városban? Mibe tudhatok itt megfogózni, hogy talpon maradhassak? . . .

Aztán — talán már néhány nap múlva — kezembe került egy újság, durva csomagoló-papírosra nyomott friss napilap: a Világosság. Ez egy csapásra meghozta a kedvemet. Mert az életet jelentette, az építés lehetőségét — számomra is. Tudtam már, hogy csak össze kell fogóznom azokkal az emberekkel, akik — a kiürítési parancs ellenére — nem futottak ki a városból, hanem itt maradtak, hogy építhessék a régi romokon az új életet.

Megtaláltam őket, közéjük állottam. Most már együtt alapoztuk és építettük Kolozsvár, majd a megye dolgozó magyar népének új politikai tömegszervezetét: a Magyar Népi Szövetséget. Ennek aztán 1945—46-ban megyei elnöke és az 1946—48-as ciklusban, az MNSZ megyei listáján, megválasztott nemzetgyűlési képviselője voltam.

1944 őszének végén az ő segítségükkel feltámasztva (és majorgazdaságát is munkába állítva), 1945 januárjában mint választott dékánja megnyithattam a kiürített és bezárt Mezőgazdasági Főiskolát. Ebben akkor egy évig, majd főiskolánk intézetté (Institutul Agronomic-ká) történt átalakítása után ennek magyar tagozatán 1948-tól 1953-ig tanítottam, amikor aztán 70 éves koromban nyugdíjba mentem.

Ugyancsak 1944-ben újjászerveztük és munkába állítottuk az erdélyi földműves nép 100 esztendőös hivatás-szervezetét, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesületet is. Közgyűlése bizalmából elnök-igazgatója lettem, és kiadtuk újra folyóiratát és naptárát.

Az újságírás mesterségébe is bekapcsolódtam. Eleinte csak mint alkalmi, külső, majd 1948–49-ben szerkesztőségi belső (cikkírói) munkatársra voltam a Világosságnak, a nem politikai vonalon.

Életemnek ebben az utolsó, 1945-től máig terjedő öregkori időszakában szépirodalmi és a szépirodalommal rokon tárgyú irodalmi munkásságom a minimumra csökkent. Eredménye csupán néhány igénytelen karcolat, miniatűr tanulmány, emlékezés-vázlat . . .

Ugyanakkor szakirodalmi munkásságom eredménye is mindössze néhány építészeti-művészeti tárgyú cikkekén kívül egy 1946-ban megjelent *Falusi építészet* című tanácsadó könyvecske a falusi nép számára és egy *Mezőgazdasági építészet* címen 1957-ben megjelent igényesebb építészeti szakkönyv főiskolás hallgatók, illetve gyakorlati mezőgazdasági szakemberek számára — mindkettő nagyszámú ábra-illusztrációval.

S ha leszűkített határok között is, de az építészet gyakorlati munkaterületén is tevékenykedtem. Eredménye: néhány többé-kevésbé igényes műemlék restaurálása és új templom tervezése mellett (felépítve csupán a kolozsvár—irisztelepi és a brassói) több fel nem épült, illetve módosítva, sőt csonkán felépült kultúrház és mezőgazdasági üzemi épület és aránylag számos, jórészt — jól-rosszul — felépült igénytelen családi lakóház, illetve falusi parókiális épület.

Grafikai munkásságom ebben az időszakban egy plakátra, egy ex libris-re és néhány könyvgrafikára zsugorodott . . .

S ezzel önéletrajzomnak végére is értem. Nincsen tovább.

Kolozsvár, 1968. június 1.’’

Méltatlan lenne e sorokhoz, Kósnak, az írónak, Kósról az építészről és alkotóról szóló önvallomásához bármit is hozzátennünk.

Kós Károly építészeti szemlélete négy gyökérből táplálkozott. Ezek: 1. A ruszini, morrisi eszmék, melyeknek már korán híve és kitűnő ismerője. 2. A századforduló építészetének, a szecessziónak a törekvései, amelyek ifjúkorát megtermékenyítik. 3. A magyar nép művészetének és építészetének világa, szerkesztésmódjának logikája. 4. Kisázsiai és itáliai tanulmányútjain szerzett tapasztalatainak sajátos, egyéni értelmezése, szinte felfedezészerű élménye.

Alakuló építészeti szemléletének ezekről az alapvető meghatározóiról, arról a szerepről, amit Kós számára ezek jelentettek, talán úgy tudunk meg legtöbbet, ha itt is írásaihoz fordulunk, a régi és új cikkek, tanulmányok, levelek faggatásához folyamodunk.

A fiatalkori eszményről, a ruszini, morrisi törekvésekről így ír 1923-ban a *Guild of Handicraft* című tanulmányában:

„Ruskin és Morris. Amikor erről a nekünk furcsa és legtöbbünk előtt ismeretlen fogalomról akarok egyet-mást elmondani, akkor — bár egy pillanatra — vissza kell nyúlnom a középkorba. Abba a középkorba, melyet a mi korunk általában mint a sötétség, a műveltség, a kulturátlanság korát intéz el. Még ma is, még a négyesztendő világháború után is a mai »békeállapot« tudatában és érzésében is. És csak röviden, minden indokolás nélkül kimondom (aminek az ellenkezőjét tanultuk és tanítottuk eddig valóságnak), hogy a középkor volt a mi társadalmunk kultúrájának építője, fejlesztője, és a középkor vége az az időszak, amikor ez a mi mai lezüllött, lecsúszott »keresztény« kultúránk a maga fénykorát élte. E fénykor kultúratermésének legpompásabb kivirágzása pedig: a középkor művészete volt.

Azóta négy hosszú századon keresztül csúszott, majd zuhant lefelé feltartóztathatatlanul az európai ember művészete. S ennek a lejtőnek fenekét, ahonnan már lefelé nincsen hová, a múlt század közepe táján érte el. Voltak ugyan művészek akkor is, sőt számuk talán sohasem volt annyi azelőtt, de művészet — az nem volt már. A piktor festett, a szobrász mintázott, az építész épített, de annak a művészetnek semmi köze nem volt az élethez. Az élethez, mely pedig valamikor a maga megszépítésére, meggazdagítására hívta azt életre.

És ekkor előállt egyetlenegy ember, aki hirdetni kezdi egyedül és bátran a törvényt: a művészet nem önmagáért van, de értünk, emberekért, az embernek a világba, a mindenségbe, az egymáshoz való tartozásába vetett hitéért van.

Ez az ember John Ruskin volt . . .

Ruskinnak a legnagyobb érdeme talán éppen az, hogy nyíltan vallotta és bizonyította, hogy a jelennek (a XIX. század közepéről van szó) kultúrája összezsugorodó, korcsosodó kultúra, művészetének pedig az élethez semmi köze . . .

A középkor művészetének tanulmányozása közben fedezi fel és annak alapján hirdeti a másik nagy igazságot: hogy a művészethez joga és szüksége van minden embernek egyformán. Minden emberi kor és társadalom olyan mértékben a kultúra kora, illetve a kultúra társadalma, amilyen mértékben részesíti vagy zárja ki minden egyes tagját a művészetben való részesedésből.

Időszámításunk óta soha úgy elzárva nem voltak az embertömegek a művésztől, mint a múlt században, amikor a nekilendülő gyáripár és nagykereskedelem az embert már-már egyszerű gépkötő-résszé osztotta be.

W. Morris. Amit Ruskin hirdetett: művészetet mindenkinek, azt William Morris próbálta valósággá változtatni. Ő mestere elméleti tételét így formulázta át: »Munkát mindenkinek, de olyan munkát, melyben gyönyörűsége teljék. Mert a munka előállításában érzett gyönyörűség kifejezése: a művészet . . . Házat, lakást: otthonot kell adni az élettel tusakodó embernek« — hirdeti Morris, és — aki tulajdonképpen ügyvéd volt — gyors elhatározással beállott egy építészhez rajzolóknak, hogy megtanulja: miképpen kell házat építeni.

Aztán nekifogott terve megvalósításának: modern, művészi házat építeni, azt bebútorozni úgy, hogy abban otthon érezze magát a munkája után élő ember. Tehát gyakorlatilag valósította meg az elvet: művészet mindenkinek és mindenkinek. Ezáltal tulajdonképpen őt kell a mindennapi élet művészeté: az iparművészet megteremtőjének megneveznünk.

Hogy azonban az ő általa tervezett és megvalósított otthonban igazán otthon is érezze magát az ember, ahhoz természetes szükségszerűséggel úgy a ház külső felépítésében, mint belső berendezésében alkalmazkodnia kellett annak lakójához. Mintáért, stílusért tehát nem volt szabad akárhová fordulnia, de alkalmazkodnia kellett a helyi szokásokhoz, a tradíciókhoz is. És itt kapcsolódik Morris praktikuma Ruskin elméletéhez újra: stílust, formát a népnél keresett, és a népművészet forrását a középkor művészetében találta meg. A nemzeti múltnak és a népi hagyományoknak az új művészet számára alapul választása pedig oda vezetett, hogy a Morris és követői által teremtett modern művészet egyúttal nemzeti művészet lett . . .

Sokoldalú munkássága körébe mint annak koronáját vonta be a könyv művészetét . . .

. . . C. R. Ashbee. Ruskin irodalmi és Morris gyakorlati apostolkodása Angliában virágzó modern és nemzeti művészetet teremtett. Ez a művészet nem az elmúlt és visszahozhatatlan korok halott, használhatatlan, a modern ember által meg sem érthető formáinak gépies utánzásából táplálkozott. Hanem a modern szükségletekhez és a modern gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodva alkotta meg a maga szerkezeti és formakincsét, mindig szem előtt tartva azt is, hogy a régi történelmi stílusokból azt szabad és kell átvenni, átformálva az új szükségletekhez, amit a nemzetet alkotó nagy népközösség, a milliók a magukénak azokból elfogadnak. Így formulázva kell és csak így lehetséges a régit alapul fogadva mégis új stílust: élő művészetet teremteni.

Európa kultúrnépei éhesen kapták be az Angliából kiáramló friss kulturális táplálékot, és a mindennapi élet művészete: az iparművészet hatalmas lendülettel tört utat magának a kontinens társadalmaiban . . . A 90-es években Ausztria—Magyarországon van hatása, és a Monarchia különféle kultúrnemzeteinek különvaló nemzeti érzését minden propagandánál talán jobban nevelte a modern művészet életre támadása a nemzeti-népi kultúra jegyében. Ugyanezt a szolgálatot tette — de talán még eredményesebben — a finn népnél, melyre a világ figyelme éppen és pusztán nemzeti művészete révén fordult . . .

Az elhintett mag tehát alig néhány évtized alatt hatalmas kultúrterületen gazdagon és erőteljesen kicsírázott és szárba hajtott. Az eredményt azonban biztosítani kellett, állandósítani a fejlődést, megakadályozni az esetleges visszaesést, függetleníteni a modern munka lehetőségeit az egyes emberektől. Vagyis természetes intézmények útján szervezni a művészi munkatermelést.

Számtalan kísérlet folyt és folyik e célból. Az államok, társadalmak iskolákat állítottak, tanfolyamokat, kiállításokat rendeztek; társaságok, klubok keletkeztek. De mindez csak keresés volt, kerületése a célhoz vezető útnak. Magát a célt: a művészi munkatermelés természetes módját ezeken az utakon még nem lehetett elérni.

Viszont az útkeresések arra voltak jók, hogy előbb-utóbb oda lyukadjanak ki, ahová annak idején Ruskin és Morris is minduntalan visszanyúlt tanácsért és tapasztalatszerzésért: a múlthoz. A középkorhoz, amikor a munkának, a jó, becsületes, egyszerű, tehát művészi munkának védelmezője, kiválasztója, konzerválója, sőt értékesítő szerve s a tervező és munkás nevelője, tanítója, munkaalkalmának szerzője volt: a céh.

A céh, melybe beletartozott a csizmadia úgy, mint az asztalos, az ötvös, az építész, a könyvíró és a könyvnyomdász úgy, mint a festő; amely nem tűrte a kontárt, az »amatort«, nem tűrte a restet, az erkölcstelent, a céhbelinek lehetővé tette a tanulást, a fejlődést . . .

A régi céheknek közösség adta gazdasági előnyeit használják ki a modern termelőszövetkezetek, de legtöbb esetben nem a munka minőségének előnyére. Ezeknél sokkal fejlettebb alakulás pl. a bécsi Wiener Werkstätte és a német Werkbund, de ezenkívül még egy rakás többé-kevésbé jó alakulás. Eddigél azonban a legértékesebb és mind a Ruskin által hirdetett ige megvalósításához, mind a középkori céhrendszerhez legközelebb áll az Ashbee által alapított Guild of Handicraft . . .

Ez a céh (Guild) 1888-ban alakult Londonban, igen szerény keretek között, és pedig először asztalos és ezüstműves műhellyel; később bővült egy dekoratív festést és rajzot tanító iskolával. Azonban a nagyváros nem felelt meg annak az eszmének, melyet Ashbee elképzelt, ezért 1902-ben az egész Guild — mintegy 150 munkáscsalád — kiköltözött a Londontól négyórányi távolságban fekvő kis faluba: Campdenbe . . .

Kis, kertesi családi házakban laknak ott a munkások, és onnan járnak a közös épületbe, melyben a műhelyek vannak: az asztalos és kőfaragó műhely, az ötvös, ezüstműves és zománczó műhely, a nyomda és könyvkötészet . . .

C. R. Ashbee eredetileg építész, és éppen házépítéseinél tűnik ki legtökéletesebben az ő művészi felfogása. Az embernek, a családnak építi a házat, nem másnak; épületei nem kirakati tárgyak. Mindig a belsőt tervezi, melyhez a külső úgy simul, mint a dió beléhez a

védő héj. Modern építész, aki a modernséget nem a felületes külsőségekben, de abban látja, hogy a mai embernek mások az életfeltételei, mint a réginek, tehát az építőnek és berendezőnek alkalmazkodnia kell ehhez az új élethez. Az anyagot mindenk felett szereti és megbecsüli; sohasem hazudik tehát; ami fa, azt fának is mutatja, ami vakolat, az nem utánoz követ . . .”

Talán még érdekesebb a szecesszióval kapcsolatos gondolatsora. Kós Károly hozzám intézett egyik levelében (1962. dec. 21.) előrebocsátja, hogy az építésztörténetet a műtörténések művelik, s ő egyáltalán nem hivatott arra, hogy a kultúratörténet nagy összefüggéseit elemezze, stílusalakulásait meghatározza. Csak a saját tapasztalásáról és a századforduló fiatal építésztársadalmát abban az időben foglalkoztató irányelvekről tud nyilatkozni — mint olyan, aki abban az időben maga is napról napra kereste a lehetőségeket és utakat.

„ . . . az az elgondolásom, hogy a szecesszió lényegében egy minden eddiginél mérhetetlenül hatalmasabb, az emberiség materiális és spirituális életterületének teljességét átfogó és átalakító világtörténeti folyamatnak (forradalomnak) természetes és elkerülhetetlenül szükséges kísérőjelensége az építészet területén. Vagyis, más szóval: szecesszió elnevezés alatt az építészeti tevékenységnek azt a halálosan komoly és elkerülhetetlen forradalmi folyamatát értem, mely az újjáalakuló emberi társadalomban az új ember új élet- és világszemléletének megfelelő (adekvát) új tartalmi és formai megnyilvánulását (stílusát) keresi a maga alkotó területén.

(Lényegében olyan folyamat ez, csak léptéke nagyobb és külső formája más, mint volt a magát kiélt ókori társadalmi rend, civilizáció és kultúra európaivá kiszélesedésének és nyugati, illetve keleti keresztény-középkorivá átalakulásának adekvát kísérő jelenségeként az építészeti stílus átalakulása klasszikus görög-rómaiból nyugati románná, illetve keleti bizáncivá. Amely forradalmi átalakuló folyamat hozzávetőlegesen félezer esztendeig tartott.)

Tehát: az én egyáltalában nem kompetens, de őszinte véleményem szerint a »szecesszió« nem egy értéktelen vagy értékes, vagy éppen káros jelenség, hanem egy szükségszerű építésztörténeti folyamat. Pontos jelentése szerint is: kiválás, kiszakadás (a régiből, következképpen egyúttal szükségszerű keresése, építése az újnak).

Ez a folyamat — akkor még névtelenül — az én gyarló tudásom szerint a múlt század 60-as éveiben indult el, egyrészt Angliában. Itt a hazai-hagyományos építőgyakorlatban erővel és lendülettel, radikálisan vagy tempósabban, de kezdődött vagy folytatódott az elszakadás a másfél ezer esztendősn. európai történeti építőstílusok tartalmi és formai anakronizmusától, valamint keresése — különböző elnevezések alatt — az új, korszerű építészeti stílusnak. A nyugati és északi társadalmakban (Finnország, Dánia, Hollandia, Svédország) jórészt az angolok [hagyományos-népi szemlélete alapján történt mindez (Saarinenék, Dudok, Berlage, a worpsswedeiek stb.), a délebbi társadalmakban (Németország, Itália, Ausztria, Belgium) inkább a francia materiális-funkcionális alapon (van de Velde, Gropius, Behrens, Messel, Olbrich, Wagner, Hoffmann stb.).

E stíluskereső forradalmi mozgalmak XX. század eleji gyönyörű lendületét zárta le egy csapással az első világháború — és erőszakolta vissza az eklekticizmus területére a háborút követő Mussolini—Hitler-fasizmus nyárspolgári reakciója. Minek következtében

a stíluskereső mozgalom a szertelen építőigényekkel, valamint anyagi és technikai lehetőségekkel szinte korlátlanul, de építőhagyományokkal és népi építőszemlélettel nem rendelkező Amerikában kereste és találta meg a maga termelő lehetőségeit és alkotó nagymestereit — az amerikai Wright kivételével túlnyomóan az európai reakció elől oda áttelepedő, élenjáró európai építőművészekben (Gropius, Mies van der Rohe, Saarinen stb.) és az ő hatásuk alatt felnövekvő újabb művészgenerációkban. A szükségszerű elszakadást, illetve az új útkeresést kezdeményező európai építészeti forradalom alkotó-tevékenysége csak a fasizmus bukása után tudott beállni újra abba az útba, mely ötödfél évtizeddel azelőtt a történelmi sors rendelkezéséből zárult le előtte.

Ez a kiszakító, illetve új utat kereső építészeti forradalom (szecesszió) Magyarországon aránylag későn, a millennium körül jelentkezett. Tevékenységének első fázisában csupán annyiban érvényesült, hogy a régi alaprajzú, szerkezetű és elrendezésű palotának kendőzött bérkaszárnnyák értelmetlen tagozásait és vakolat- meg gipszornamentikáját felcserélte egy Ausztriából importált, ugyancsak értelmetlen tagozással és vakolat- meg gipszornamentika zagyvasággal. Ezt aztán a komoly művészeti forradalom bécsi márkájának logikátlan és önkényes kisajátításával »szecessziónak« könyvelte el a magyar köztudat. Jóhiszemű tévedés volt a zseniális Lechner Ödön annak idején »magyar stílusnak« minősített és szinte az egész magyar közvéleményt, sőt az építészek többségét is hosszú ideig megtévesztő »mézeskalács szecessziója« is. Az én véleményem szerint azonban nem ez volt az igazi, komoly magyar szecesszió, hanem a Lechner-féle magyar stílusból kijózanodott közvetlen Lechner-tanítványoknak és a korban legfiatalabbaknak útkeresése. Ez a mozgalom századunk első évtizedében a nyugati útkereső nagymesterek alkotó tevékenysége és tanulságai nyomán, illetőleg a magyar építőhagyományok és nép sajátos építőszemlélete alapján indult el a korszerű magyar építészet szükségszerű, új tartalmi és formai alakulásának keresésére (Pogány, Málnai, Medgyaszay, Lajta, Wigand, illetve Jánuszky, Zrumezsky, Györgyi, Mende, Kozma, Kós). Bizony, ez volt a magyar szecesszió, s úgy hiszem, hogy ez mégsem volt zsákutca, hanem egy szükségszerű útépítés komoly, ígéretes magyar kezdése. Ennek az új szemléletű alkotómunkának, az új út keresésének folytatását azonban a magyar sors sorozatos tragikus eseményei: az első világháború, a háború utáni szegénységgel párosult reakció (neobarokk), a második világháború, sőt a felszabadulás után téves útra terelt »korszerűsítés« (neoklasszika) akadályozták, gátolták, pusztították, szinte-szinte lehetetlenné tették. Egykori indítói pedig részben elhullottak, részben elszóródtak. Voltak akik eltévelyedtek, s voltak megalkuvók, sőt behódolók is, és volt olyan, hitéhez hűséges is, aki egyedülvalóságában elsorvadt . . .

Alig néhány esztendő telt el azóta, hogy a magyar építészeti tevékenység — lényeges gátlások nélkül — bekapcsolódhatott abba a folyamatba, mely az alakuló új társadalmom új életszemléletének adekvát kifejezését törekszik kialakítani az építőművészet formanyelvén. Természetes: ez a bekapcsolódás nem történhetett úgy, hogy a mai magyar építészutódok ott folytassák a maguk kereső munkáját, ahol azt négy évtizeddel előttük elődeiknek a történelmi események kényszere következtében abba kellett hagyniuk. Azóta nagyot változott a világ és a körülmények, újak az emberek, és újak az építészek is.

De lám, ez az új magyar építőlendület e néhány esztendő alatt — jórészt a többi európai építészetnél mostohább körülmények és szegényesebb viszonyok között is — pótolni tudta a maga négy évtizedes, szinte teljes kiesését. Azt hiszem, nem tévedek, ha megállapítom, hogy mai alkotásai az építészet új, korszerű tartalmi és formai kifejezését (az új stílus), a negyven esztendő — tőle jórészt megtagadott — tanulságokat és tapasztalatokat korlátlanul birtokló és nála kedvezőbb körülmények között termelő és kereső építészetek egyikénél sem kisebb értékűek. Illetőleg nem alacsonyabb rendűek sem korszerű műszaki, illetve funkcionális tartalmukban, sem esztétikai kialakításukban. Eddig tehát rendben volna minden. De most álljunk meg, és gondolkozzunk el egy csepp-kicsit.

Azt hiszem, helyes az a megállapításom is, hogy a mai magyar építészet forradalmi iramú és eredményű tevékenységének van mégis egy nagy hiányossága: hiányzik belőle az a sajátos formában megnyilatkozó szellemiség, mely az elmúlt századokban az azonos civilizációjú, kultúrájú és világszemléletű európai nemzetek azonos korszakbeli, azonos rendeltetésű és stílusú építészeti alkotásait többé-kevésbé élesen megkülönböztette egymástól.

Ezt a hiányosságát — nézetem szerint — pótolnia kell az új magyar építészetnek. Mert éppen e sajátos formaalkotó szellemiségnek a különböző nemzetek építészetében való különböző megnyilvánulása az az *értéktöbblet*, melyet, mint kultúrájuk jellemzőjét, a múltban mindig és szükségszerűen kitermeltek nemcsak a nagy és gazdag nemzetek, de a kevésbé nagyok és gazdagok is. Legkevésbé nélkülözheti a testvértelen magyar, melynek nem szabadna elfelejtenie egy pillanatig sem, hogy életlehetőségének egyik nélkülözhetetlen, nyilvánvaló feltétele építészeti kultúrájának tartalmi és formai korszerűségén kívül és felül — a ma még hiányzó — *nemzeti sajátosság*.

Erre gondolok most, és ezért nem tartom feleslegesnek, ha az építészeti szecesszió mai szakaszának magyar úttörő munkásai visszaidézik egykori elődeik kereső indulását, számba veszik elgondolásaikat, tudomásul veszik alkotó módszereiket, tapasztalataikat és eredményeiket, s mindebből levonják a maguk számára — talán ma is haszonnal — a tanulságokat. (Mindenesetre hasznosabb időtöltés lenne, mint Amerikába emigrált európai építészesnek afrikai néger-arab vagy ázsiai hindu szellemben stilizált egzotikus, groteszk formajátékait importálni és beépíteni a magyar kultúrájába. — *Quod erat demonstrandum.*)

Arra kértél leveledben, hogy határozzam meg a szecesszió fogalmát. A fentiekben tehát megpróbáltam összefoglalni mindazt, amit én erről a száz esztendővel ezelőtt induló, új stílust kereső forradalmi folyamatról emlékezetem alapján jól-rosszul el tudtam és el mertem mondani. Azzal a hozzátétellel, hogy e *szecessziós folyamatnak még nincsen és nem is lehet vége*. Az új építészet új tartalmi és formai kifejezése (az új stílus) még nem született, nem is születhetett meg, csupán vajúdik. Le Corbusier, Mies van der Rohe és társaik még ma is csak keresik, törlik az utat feléje. Úgy ám . . .”

Ahogy Kós Károly összefoglalja a szecesszióknak mint a századforduló építészeti forradalmának szétágazó és bonyolult folyamatát, s ahogy beilleszti azt az építészet-történet egészébe: ez a századforduló idején felpezsdülő építészeti forradalom résztvevőjének és egyik szellemi vezetőjének bizonyágtétele. Okfejtése világos, egyértelmű. Nyomon követi az építészeti szemlélet alakulásának majd hat évtizedét. Megvilágítja, hogy a szecessz-

szíó szellemi áramlata miből indult, korunk építészeti kultúráját hogyan készítette elő; és felveti korunk tennivalóit is.

Pier Luigi Nervi egyik cikke (lásd e sorozat Nervi-kötetében) azt fejtegeti, hogy az építészet stílusalakulásánál elsősorban az igazságot kell alapnak tekinteni. A XX. század stílusának az igazság stílusának kell lennie, hiszen az építészeti alkotásnak, a szerkezet—funkció—forma vonatkozásában, kompromisszummentesen kell megszületnie. S az „érték-többlet”, amit Kós Károly joggal hiányol, éppen az, ami nélkül társadalmunkat méltó módon, igazán nem fejezhetjük ki.

Kós szemléletének harmadik formálója a nép művészete. — Az egyetemen szakavatott előadóktól ismeri meg ma is a hallgatóság népi építészetünk gazdag anyagát. Építész-fiatalkjainkra nemcsak a tárgyi ismeret, hanem az otthonosság is jellemző, ahogyan eligazodnak a népi kultúra különböző területein, magukénak vallva annak teljes egészét. Azt azonban, hogy ennek erjesztő-érlelő és fémjelző hatását alkotásaikban hogyan kell érvényesíteni: még az erre hivatottak sem tudnák pontosan meghatározni. Csak a tudatosság és a fegyelmezettség, a talentum jelenléte teheti képessé az alkotót arra, hogy a helyes utat végigjárva az érvényesülés lehetőségeit megtalálja. Nem kívánom említeni a technika vívmányai adta hatalmas lehetőségeket, amelyek azonban veszedelmekkel is járnak, így a folyóiratokból való motívumgyűjtést és -felhasználást, az epigonizmus veszedelmével. — Csakis az alapvető kérdésekben való önálló eligazodás adhatja meg azt a tájékozottságot és fegyelmezettséget, amely nélkül nem jöhet létre „értéktöbblet”-tel rendelkező építészeti kultúra.

Minden embernek van szülőföldje, otthona, anyanyelve — s annak a népnek, melyhez tartozik, kultúrája. A mi népünk építésze is magán hordja azokat a jegyeket, melyek stíluskorok szerint is és lokális sajátosságok szerint is kijelölik helyét Közép-Európa kultúrájában.

Bár helyszűke miatt a megejtően szép ábraanyag nélkül idézem Kós Károlynak *A székely nép építésze* címen gyűjtött megfigyelései egy részét, hiszem, hogy ennyi is meggyőzi az olvasót arról: miért került Kós oly közel a népi kultúrához.

„A különböző magyar tájak rohamosan pusztuló népi építészeti formahagyatékának a technikailag ma legtökéletesebb eszközzel, a fotografálással való összegyűjtése és megőrzése a legsürgősebb kultúrfeladatok közé tartozik, s az így leggondosabban összeszedett anyag is csupán nyersanyag lesz, melyet gyakorlati architektus közvetlenül nem tudhat felhasználni. A magam tapasztalásából is megállapíthatom, hogy ez a (rendesen) fénykép-anyag, akármilyen értékes, sőt nélkülözhetetlen a tudomány számára, éppen a gyakorlati építész számára önmagában jórészt használhatatlan, sőt sokszor megtévesztő és rossz útra vezető. Barangolásaim alkalmával a meglátott és jól megnézett építészeti tárgy általam felvett fényképe később, amikor otthon elővettem, nem azt adta vissza, amit én megláttam ott a maga valóságában, de egészen más valamit, mely lehetett igen érdekes, de számomra idegen volt, sőt értéktelen. Viszont, ha a látott objektumról a legprimitívebb vázlatot készítettem magamnak, az a meglátás így mindig, évtizedek múlva is, az enyém maradt, az én személyes élményemet rögzítette meg, azt, amit és ahogyan a szemem a lelkemnek közvetítette volt.

A mesterember számára a mesterségi tudás minden, az alkotó művész számára a tudás csupán szükséglet, de a lényeg: a szellem ösztönös és csak részben tudatos teremtő és formáló készsége.

Ki kellett erre térnem, amikor a székely népi építészeiről szeretnék egyet-mást elmondani, mert hiszen egy életen át magam is múltunk építészeti hagyatékának és népi építészetünknek alapjain próbálgattam építgetni építészetünk útját.

A székely eredetileg Közép-Ázsiából kikerült türk fajtájú és kultúrájú, lovas nomád, állattenyésztő nép volt, tehát ősi házformája a kerek, széjjelszedhető és összerakható, könnyen szállítható, vesszővázra feszített, a szélsőséges steppe-éghajlat ellen biztos védelmet adó, a maga nemében páratlanul tökéletes nemezsátor. Bizonyos, hogy ez a sátorlakás a XII. és XIII. században már csak műemlékszámba mehetett, mert akkor a falukba telepített székelység lakásául már az egysejtű ház szolgált — éspedig főleg az esetleg szétszedhető boronaház, amilyent ma is épít a havasi kaszálókön. Ezek a kalibák igen egyszerűek. Egyetlen helyiségük van, egyetlen ajtóval és esetleg egy kicsi ablaknyílással; földem nélkül építve, fenyőkéreggel, deszkával vagy dránicával (hornyolatlan, nagyalakú zindely) fedve, melyet faszögekkel erősítenek a faragott lécekhez.

Ilyen egyszerű házakból állhatott bizonyára a csoportos településű székely falu a XII. és XIII. században. Az egyes telkeket nem kerítették be. Az állatok szélvédő színek, félfedelek alatt teleltek ki; és hogy el ne kóboroljanak, az egész csoportfalut lészakerítéssel övezték, melybe lezárható, hatalmas kapukon keresztül lehetett közlekedni. Ilyen földbe vert, hegyezett felső végükön tövissel borított karók közötti fonott lészakerítésű falakat még én is láttam Háromszék északi, hegyalatti falvai körül, ahol a kerítéseket kívül körös-körül még árok is övezte. Mert ennek a kerítésnek nemcsak az állatok elkóborlását kellett megakadályoznia, hanem arra is szolgált, hogy a keleti határokon át sokszor betörő, kóborló kun, az s később tatár rablócsapatok ellen ideiglenes védelmet biztosítson.

Tehát az ősi székely falu: csoportfalu volt, amit a régi faluk mai elrendezése is tanúsít még.

Ha a Székelyföld sokszázados építészettörténetében ki akarnók választani, hogy mi abban a népi építészet, akkor nagy zavarba jönnénk, mert a Székelyföldön a népi építészet nem különült el a magasabb kultúrájú tudatos építészettől. Hibázott a rendi tagozódás is. A székelység egyrétegű nép volt, és az is maradt.

Egyetlen külön rend alakult ki a Székelyföldön: az egyház, mely a székely építészet fejlődésére, a maga területén és a maga eszközeivel, különvaló hatással volt a középkor folyamán. De az egyház sem vonult be a Székelyföldre olyan apparátussal, mint a vármegyei vagy szász területekre. A Székelyföldön a marosvásárhelyi vártemplom (Erdély egyik legnagyobb méretű temploma) a leegyszerűsített, egyhajós templom tipikus példája. E példakép után indulva, a XV. és XVI. század elején épült vagy újjáépült kisebb-nagyobb méretű, ugyancsak egyhajós falusi plébániatemplomok túlnyomó része ugyanebben az egyszerű, szinte puritán felépítésben, de általában jó arányokban épült. Mindez őket a népi építészet fogalmkörébe utalja — annál inkább, mert tudomásunk van róla, hogy azokat a helyi székely kolostorok barát-irányításával helyi kőművesek és ácsok építették és díszítették.

A fallal kerített vártemplomok legépebben megmaradt és legteljesebben kiépített példánya a háromszéki illyefalvi és az árkosi vártemplom.

Csak a XVIII. században jelentkezik az egyházi építészetben új forma: a barokk. Azonban jobbra csak külső formákban, esetleg a templom boltozásában, a toronysisak alakjában, a homlokzati tagozatok díszítésében, párkányokban, lizénákban stb. De nem a lényegben: a falazatok és nyílások arányaiban.

Érdekes példája ennek a népi stílusformálásnak a XV. században épült gelencei templom, melynek nyugati portikusát a XVIII. században építette a székely az ő népi barokkjában. Ebben a templomban maradt meg a középkori székely népi festőiskola tipikusan erdélyi tárgyú Szt. László-falképsorozatának egyik legérdekesebb és legépebb példája is.

A Székelyföld népi egyházi építészetének egyik jellemző tárgya volt a legutóbbi időkig a harangláb-építés. A gelencei templom haranglábja egyúttal a kerített templomnak cinterem-bejárója is, mint az árkosi vagy a sepsiszentgyörgyi. Roppant egyszerű alkotmány: kőalapon favázás, deszkázott, négyzetes harangtornyocska. Semmi különös megoldás, mégis szép a maga arányaival, természetes anyagaival és nyerskőfalának természetes struktúrájával.

Végül, mint a harangláb-építő ácsmestereknek egyik igazi remekműve: a mezőcsávási harangláb, melyen máig is megcsudálom, hogy a négyzetes toronyvégződésre milyen furfangos szerkezeti tudással és amellettt dekoratív érzéssel építette reá mestere a nyolcszögletű sisakot, négy fiatornyocskával.

Egy másik kultúrhatás, mely a székely népi építészetre hatott, a szomszédos területek építészetének hatása.

Ilyen ható szomszéd kultúrterület volt a Székelyfölddel délen érintkező szász népterület: a Barcaság és a Királyföld.

A XII. és XIII. században, amikor a székely állattenyésztő bizonyára még csak az egysejtű házat lakta, a szász földműves gazda már két-, sőt háromsejtű házban lakott. Tehát a székely tanulhatott szomszédjától, akivel gazdasági, de katonai okokból is, természetesen érintkezett.

A középső Maros-vonalon a Székelyföld szomszédja a vármegyei magyarság szállásterülete, pontosabban a Mezőség. Ezen az érintkező területen a századok folyamán bőségesen áramlottak a Székelyföldre a magyarság kultúraalakító szellemén átszűrt európai hatások, pontosabban az időrendben egymás után alakuló, élő stílusáramlatok.

E stílusáramlatok a XVI. századbeli erdélyi népi építészetben éreztetik hatásukat. Ez az érintkezés a magyar falusi nemesi lakóházzal, az udvarházzal, a kúriával mint a magasabb rendű magyar életforma építészeti kifejezésével ismerteti meg a székelységet.

Így születik meg székely területen a magyar vidéki ámbitusos udvarház székely változata (Korond, Csiba, Bözödújfalú, Szentivány; kisborosnyói Tompa-kúria, imecsfalvi Cserei-kúria, rétyi Székely-kúria).

Végül még egy székely háztípusról kell megemlékezzem, mely a legelterjedtebb, leginkább a székely talajból és viszonyokból fakadt faháztípusa a székelységnek. Ez az a ház, amelyik bizonyosan az egysejtű, ősi boronaházból nőtt ki, és eddigi tudomásom szerint természetes szükségletből, lépésről lépésre fejlődött ereszes egysejtűvé, majd két- és végül három-

sejtűvé. Falanyaga mindig körkeresztmetszetű fenyőfarönk, falszerkezete boronafal, sátorfedele meredek és zsindeyes (Csíkménaság, Dálnok, Zetelaka, Kibéd).

Tehát az egyrétegű székely nép kiformálta már a Székelyföldre való letelepedésének első két századában a maga épületeit: temploma, lakóháza és gazdasági épületei típusát. Telkének épületeit fából, templomát kőből és fából. Mindezeket az épületeket jellemzi: alaprajzban a zártság és egység, felépítésében az egyszerű nagyvonalúság, szinte minden díszítés mellőzése, a szerkezeti szükségesség kihangsúlyozása, a felületek és nyílások viszonyából adódó monumentalitás.”

A népi építészet ilyen szemléletére tanít minket Kós Károly, és ezt életművével is alátámasztja.

Sokan rótták falvainkat hosszú évtizedek óta, talán még Orbán Balázs előtt is, de a csodálaton, a nosztalgian, az etnográfia tudományos módszerének alkalmazásán és megállapításain túl csak Kós Károly — és részben generációja — jutott. Ezt segítették elő azok az Európa több pontján végbemenő forradalmi megnyilvánulások, melyeknek Morrisék voltak a megindítói. Kós Károlyék kezdték meg azt az alkotó folyamatot, mely nálunk az első világháborúval megszakadt, illetve elsorvadt. Míg Györgyi Dénes és Medgyaszay a 20-as évek végén tovább dolgozik, az újabb generáció felnő, s a Bauhaus, illetve a francia iskola hatására bontogatja szárnyait.

A Kós Károly szemléletét alakító, eddig érintett három tényezőhöz negyedikként csatlakozik a külföldi úti tapasztalatok sora — elsősorban a sztambuli élmények és tanulságok.

Az 1917–18-as esztendőkből — mint maga írja — állami ösztöndíjként a bizánci és török városépítéssel ismerkedett. Tapasztalatairól 1918-ban megjelent *Sztambul* című várostörténeti és építészeti tanulmányában számol be.

Két problémakör foglalkoztatja: a monumentális centrális térkialakítás és keletkezésének körülményei, valamint a Boszporusz partján levő város településtörténeti és városépítési kérdései.

„... bármilyen közel van ez a város hozzánk földrajzilag, mai napig »terra incognita«. Constantinopolis és Sztambul a modern história fel nem dolgozott fejezete; hiányzik kultúrhistoriai és művészettörténeti megfejtése. Probléma ez a város, melyet a művészettörténet eddig való kutatói csak óvatosan kerülgettek, de hozzányúlani nem mertek.

Amit sejtünk a városról, az talán több is, mint a valóság; amit tudunk róla, az kevesebb a kívánságnál is, mert nem bizonyított.

Idők folyamán három néven is emlegeti a világot; mind a három neve más-más formáját takarja. De a város igazi gyermekei: lakói egy néven nevezték mindig: valamikor polisznak, ma derszaadetnek. Mert akárminek nevezte is a világ, az egyetlen volt, a hasonlíthatatlan, melynek mása nem volt és nem lesz soha és sehol.

A város ez — és nem egy város...”

Az Aja Szófiáról így ír:

„A világ legszebb belső tere. Amilyen nem volt előtte, és azóta sincsen. Az egységes térhatás ideálja, és mint ilyen: az architektúrának mint művészetnek leghatalmasabb zsoltára, a monumentális szépség diadalmas himnusza. A kupolaboltozásnak mint a monumentális architektúra leghálásabb szerkezeti elemének olyan kifejlesztése, ami előtte

lehetetlennek látszott, és utána ugyanezen cél szolgálatában csak az oszmán-török architektúrának sikerült.

Bizánc érezte ezt: tudta, hogy az Aja Szófia a kincsek kincse. S hogy mégsem épült folytatása bizánci időkben, az cáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy nem értette meg azt a nyelvet, amelyet ez a templom beszélt. A gondolat nem az ő lelkében fogantatott; nem az ő egyházuk templomideáljának megvalósulása; szelleme merőben ellenkezője a görögkeleti Bizánc szellemének, felfogásának, érzésének. Alaprajza, dimenziói, arányai a kultusznak nem felelnek meg: görögkeleti templomnak ez a templom nem alkalmas. Ez a típus tehát nem kellett Bizáncnak.

Ennek a kultúrának nem lehetett édesgyermekje ez a kőből formált lélekszabadító gondolat; nem Bizánc földön csúszó rabszolgalelke szülte ezt a monumentális fantáziát.

De szülte az istenáldotta város, melyet megtermékenyített Ázsia őseréje, hogy egyszerre két stílus alapgondolatát tudja világra hozni: az Apostol-templomot, melyet Bizánc a maga gyermekének vállalt, és az Aja Szófiát, melyet nem mert vállalni. Mígnem kilencszáz esztendő múlva érte küldi Ázsia a maga ifjú népét, a törököt, neki ajándékozta Bizáncot s a várost, és abban a testvértelen, árva csodát: az Aja Szófiát . . .

23 esztendő volt Mehemet és három éve szultán, amikor 1453-ban, május 29-én bevonul Constantinopolisba . . . Egyenesen az Aja Szófiához lovagol, és csak ott száll le lováról, hogy gyalog, de kardosan lépjen be a templomba . . . ő maga személyesen adja ki katonáinak a parancsot, mely örök dicsősége a letagadott, megcsúfolt oszmán kultúrának: »A város kincseit: aranyat, ezüstöt nektek adom, de az épületek az enyémekek.«

És Mehemet méltó volt a városhoz, melyet elfoglalt, méltó a világ legnagyobb város-építőihez: Constantinushoz és Justinianushoz.

Az Aja Szófiáról levereti a keresztet, és kitűzeti helyébe a félholdat (mely nem — mint hibásan tudjuk — az iszlám hit, de a város: Constantinopolis jelvénye volt).

De ebben a hatalmas pillanatban hódító és építő zsenije talán meglátta az Aja Szófiában azt, ami az oszmán-török dzsámi-típusból eddig hibázott (mint ahogy az Aja Szófián kívül a világon addig épült minden templomból is), de amit az oszmán-török architektúra kemény akarattal keresett: a centrális belső tér *monumentális* megoldását . . .”

Visszatérve a városképhez, ezt írja Kós: „Sztambul kétezer éve nagyváros . . . az oszmán-török kultúra alkotása a bizánci alapon. Bármily kopottak is Sztambul kövei ma, bármilyen görbék is utcái és düledezőek, tűzveszélyesek házai: de milliók élő, jajgató és diadalmas, véres és dicsőséges ázsiai álmának megvalósulása ez a város ma is. Élő bizonyíték és élő művészet minden kupola és minaré, minden csendes, kanyargó utca, és néma, zárt, rácsos ablak, és minden sokszázados platánfa és görbe, tömzsi fügefa, és minden a házak falába illesztett vagy utak szegletén álló rézcsapos márványkút, és minden kőkerítés, melyen belül magányos türbék és öreg, mohos, turbános sírkövek várnak száz és száz esztendők óta fekete ciprusok alatt. Élő bizonyítékok ezek, és beszélő, élő művészet mind; ami nem lár-mázik és nem követelőzik, és nem csinál reklámot.

. . . Benn Sztambul szívében, a Múzeum kertjének bejárata előtt, az utca közepén áll egy öreg, terebélyes, gyönyörű platánfa, melyet valaki valamikor régen valaminek az emlékére ültetett el. Az utca nem széles, és a fa erősen útjában áll a közlekedésnek, mert a

közúti vasút is ebben az utcában van. New Yorkban, Berlinben s talán még Párizsban is régen kivágták volna már, mert zavarja a rendet, a közlekedést; Sztambulban kikerüli szépen, szó nélkül minden. Merthogy még nem ért ide a civilizáció.

De félős, hogy nemsokára ide érkezik, és első dolga lesz az útban álló szegény fát kivágni. Nélküle pedig szegényebb lesz a város.

... Művészi szempontból ítélve, Sztambul városának elsődlegesen legnagyobb értéke a Márvány-tenger, de még inkább az Aranyszarv, illetve a Galata felé kitérülő város egész látképe, melynek páratlan sziluettjét, harmonikus vonal-, folt- és színhatását és sajátos monumentális szépségét egyetlen más városé sem közelíti meg.

... Már maga a természet megáldotta a várost egyéni, csodálatos fekvésével, jellegzetes terepével és Európa legtöbb városánál hasonlíthatatlanul kedvezőbb világító forrásával: a déli éggel. Nagyszerű kultúrkorszakok ezeket az adottságokat érvényesíteni tudták úgy, ahogy az más városoknál — a maguk kedvezőtlenebb adottságai között — nem is sikerülhetett.

... A bizánci Constantinopolis városképét az oszmán-török Sztambulé bizonyára fölülmúlja művészi szempontból: a mai városkép sziluettjének legexponáltabb pontjait az oszmán-török építőművészet egy-egy pompás történelmi, illetve kulturális emléke hangsúlyozza: a Topkapuszerájon kezdve a dombok taraját koronázó világszép dzsámik soráig ...

E külső sziluettet és szín- meg folthatást teljesen fedezi a vele esztétikai szempontból egyenértékű belső várostartalom (alaprajz és felépítés), melyet az építők másfél ezer esztendő folyamán állapítottak meg — mindig a lehetőségek, adottságok és szükségletek figyelembevételével, és természetes eszközre hallgatva, sohasem csábítatva el magukat erőszakosan kiagyalt megoldások erőltetésével.

Amiképpen a város külső látképében dominál a dekoratív festői elem, úgy a város belsőjében: az utcáknak, tereknek képe is inkább festői, mint klasszikus (bár ezek a fogalmak nem egészen alkalmazhatók egy alapjában annyira sajátosan egyéni művészi alkotásra). És hogy festőiségen sem kell okvetlenül nyugtalan romantikát értenünk, azt az elmúlt korok nem egy példáján kívül (Velece) éppen Sztambul bizonyítja, ahol meglepően nyugodt, sőt méltóságos látképek lepnek meg, különösen a nagy szultán-dzsámik környékén ...”

Az új stílus keresésének vágya áthatotta az építészeti alkotást megelőző morfológiai kutatást, az élménygyűjtő, tudományos analitikai munkát, és magát a művészeti alkotó tevékenységet is. Mindebben Kós Károly az a kezdeményező, aki a legtöbbet produkálta.

A népi kultúrából nemcsak a tárgyi néprajz építészeti vonatkozásai érdekelték, hanem a különböző foglalkozási ágak, művességek, a népviselet, a varrottasok is, továbbá a szellemi néprajz egész világa. A népi alkotó készség útját szinte teljes egészében végigjárta, és azt a maga valóságában illesztette élmény-forrásaai középpontjába.

Megismerés-törekvéseiben más szakterületekre is elkalandozott. Ezt mi sem mutatja jobban, mint hogy van olyan kiadatlan, saját gyűjtésén alapuló tanulmánya is, mely az Erdélyben honos, a történelem során e területen tenyésztett lófajtákkal foglalkozik. A tenyésztési kérdéseket is ismertető, értékelő, pergamenre rótt, műgonddal kötött, igényes kézirat bizonyítja, hogy Kós Károly érdeklődési köre túlnő az egyetlen ember alkotó egyéniségét betöltő gondolkodás szokásos határán.

Történelmi kutatásra mind a *Kalotaszeg*, az *Erdély*, mind a *Budai Nagy Antal, Az Ország-építő* megalkotásához szüksége volt. A történelem adatait nagy alaposággal gyűjtötte össze, hogy irodalmi alkotásainak hitelességét biztosítsa.

Erdély gazdag műemlékanyagát ismertető és az olaszországi, meg a törökországi tanulmányútja alkalmával nyert tapasztalatait megfogalmazó építészettörténeti munkássága ad áttekintést széleskörű tájékozottságáról — és tesz tanúbizonyságot építészeti meggyőződéséről. A hagyomány és a jelen értékeinek, meg a kor jogos emberi igényeinek szintézisét keresve alakította ki, mint láttuk, új építészeti szemléletét. Helyszíni kutatásai, közzétett felmérései, építészetelméleti tanulmányai, kultúratörténeti vázlatok rajzban és szövegben: mind arról szólnak, hogy Ruskin, Morris, Ashbee múlt századi szellemi magvetése nálunk is alkalmas időben talált termőtalajra — és kultúránkban értékes eredményeket hozott.

Tudományos munkásságát ő maga csak annyira becsülte, amennyire azt alkotói céljai elérésének szolgálatába tudta állítani. Soha nem az elméleti tudós szemével és érdeklődésével forgatta a levéltárak okleveleit, könyvtárak fóliánsait és jegyzetelte azokat, vagy járta az országot vázlatkönyvével, rajzolva építészeti emlékeinket, hanem alkotásaihoz keresett kiindulópontot, folytonosságot, vagy ahogyan ő mondja: „históriai fundamentumot”.

Kós Károlyt széleskörű szemlélődése, analízáló munkája közepette a nép építőtevékenysége ragadta meg a legjobban. A hagyományos, apáról fiúra szálló logikus építőszabályok és díszítómódok tájankénti változatosságának vizsgálata mellett a célszerű, takarékos és kifejező erejében sohasem szegényes népi architektúra elemzése alkotó tevékenységének egyik leggazdagabb forrása. A szerkezet, a funkció és a forma egysége nála — a stíluskeresés folyamán — a század elején a festőiség, az artisztikum irányába tolódik. Amikor az építészet fejlesztésének tudatos tevékenysége nyomán megtörténik az elszakadás (szecesz-szió) a múlt század eklektikájától, a fejlődési folyamat kontrollját Kós számára éppen a népi építészettel való szoros kapcsolat jelenti. A szerkezet és a funkció logikájában látja és ellenőrzi a forma alakulását is. A szerkezetet mindig tisztán, mint a forma elsőrendű meghatározóját tekinti; a funkció követelményeit az arányok helyes megválasztásával emeli a „művészi” szférájába. Álszerkezetet, elrabolicolást alkotásain nem találunk. — Mindehhez az építészeti hagyomány-anyag tanulmányozása nélkül nem lett volna elegendő a kor divatrepertoárja.

Épületeinek környezetbe-illesztését, akár változatos domborzati viszonyok (*Zebegény: katolikus templom; Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum; Felek: görög katolikus templom; stb.*), akár városias környezet (*Budapest: Városmajor utcai iskola-komplexum; Kolozsvár: Monostori úti templom; stb.*), akár az alkotói fantázia szülte lehetőségek (*Budapest: Állatkert, kispesti munkás- és tisztviselőtelep; stb.*) szabják meg, minden esetben nagyigényű műgond jellemzi. Szűk utcákban nem törekszik monumentalitásra, hiszen rövidülésben a tektonikai elemek hatása az optikai egymásratarakás miatt értelmét vesztené. Viszont festőien kibontja a terepadta lehetőségeket pl. sztánai házánál vagy a Székely Nemzeti Múzeum épületénél; fokozva akár a természettel, akár a közbeiktatott „blendeszűkítéssel” (cinterem kapuzat) a térkapcsolás — falusi kerített templomoknál tapasztalt — hatását. Az arányok megválasztása mindig emberi léptékű, és — a festőiségre való törekvés ellenére — a népi építészetből ismert viszonylatokat sugározza. Műemléki és népi előképeinek (fiatornyos vagy magasra felhúzott tetősisakok) hatására tömegformálásában az épületsziluet artisztikusan jelenik meg. Belső téralakítása — legyen az középület vagy lakóház — minden esetben puritán. Színezésben általában az építőanyagok (fa, kő, cserép, mész) természetes színét érvényesíti. Egyetlen kivétel a zebegényi templom, melynek belső terét Kőrösfői-Krisch Aladár és tanítványainak freskói díszítik.

A formák és a felületek gazdagítását elsősorban a tektonikai elemek plasztikája biztosítja; ezen túl jól megkeresett helyen és felületen faragást, reliefet használ díszítésként. Színezést csak ritkán, legfeljebb ajtón, ablakon, berendezési tárgyakon alkalmaz. Szívesebben csinál természetes színű anyagfelületen — például — ólomberakást. Mint ahogy kortársai, ő is előszeretettel fordul a — művességében megejtő — műlakatos munka formalehetőségeihez. Azt igényességben csaknem az ötvösség szintjére emeli (Monostori úti templomajtó kilincse).

A kortársak között nem találunk még egy alkotóegyéniséget, aki olyan széles skálán, annyira gazdagon egyesítette volna a sík és plasztikus művészet különböző ágait, mint ő.

Saját lakóháza, a sztánai „Varjúvár” szinte mintája volt egész alkotó tevékenységének. Műhelyében, dolgozószobájában meg lehetett találni falusi és külföldi barangolásainak vázlatkönyveit, csodálatos műgonddal készült linometszeteinek és saját sajtóján készült könyvnyomatainak dúcait, levéltári kutatásainak jegyzeteit, öreg fóliánsokat, a kalotaszegi háziipar fellendítésére szánt fafaragásait, sakkfiguráit, körtefából faragott dohányos szelencéit — melyeknek fedlapja külön-külön is szobrászati alkotás —, építészeti terveit — a járulékos számításokkal és kiviteli részlettervekkel —, irodalmi alkotásainak kéziratkötegeit.

Az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Szépmíves Céh, a Barabás Miklós Céh dolgait, ügyeit itt, a sztánai „Varjúvár” taldalék-szobácskájában vitte, irányította. Itt alkotta a két világháború közötti építészeti, irodalmi és grafikai műveit is.

Ő az erdélyi kulturális élet mindenese, akinek életművébe beletartozik az építés, a grafikus, az író, a nyomdász, a szobrász, a kultúrszervező, a könyvkiadó, a földműves, a pedagógus és még ki tudja hány alkotói-foglalkozási ág tevékenysége.

Szóljon minderről Kós Károly 1923-ban *Guild of Handicraft* címen írott, már idézett tanulmányának befejező része:

„És hogy mindezt itt elmondottam, kérdezheti valaki: miért is mondtad ezt el nekünk? Avagy nem tudod, hogy mi ma 1923-at írunk és Erdélyben vagyunk, és sem Ruskinunk, sem Morrisunk, sem Ashbee-nk nincsen, de népünk sem angol, és névtelen iparosaink sincsenek, akik súlyos pénzeket áldoznának kommunisztikus ipari célokra, munkás-kooperációkra, vagy általában művészi célokra, melyekből nekik közvetlen hasznuk semmiképpen, de esetleges gazdasági káruk lehet?

Tudom mindezt, sőt talán-talán nem is elméletileg, mint Te, szegény erdélyi testvérem, hanem keserves-gyakorlatilag.

De tudok még egyet: szükségünk van a művészetre, szükségünk a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más terméseire is. És mivel szükségünk van reá: meg kell teremtenünk. A múltunk megvan, a népünk él, és él még népünk művészete is. Már csak egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk, és talán akad egy-két névtelen (vagy akár neves) emberünk is, akinek tőkéjén kívül lelkiismerete is van. És abban a pillanatban él is már az a művészetünk, mely mindenkié, mert az életé, mely gyönyörű-

sége a munkásnak, aki előállítja, gyönyörűsége annak, aki megveszi, de gyönyörűsége mindnyájunknak — és nyeresége a vele gazdagabbá lett egész emberi világnak.”

Erdély a maga Ruskinját, Morrisát és Ashbee-jét — úgy vélem — Kós Károly személyében meg is találta. A céhek ugyan nem ashbee-i értelemben és nemcsak az iparművészet művelése céljából jöttek létre, hanem az alkotók közösségének kialakítására, az erdélyi kulturális élet igényeinek kielégítésére.

Kós Károly életpályája hatalmas ívet írt le. Megkezdte a modern magyar építészet alapjainak lerakását elméletben és gyakorlatban, őszintén és következetesen. Később is egyazon nyomdokon haladt: olyan úton, melyet igaznak, helyesnek és egyedül követhetőnek tartott és tart ma is. Életműve nélkül kultúratörténetünk e szakaszát nehéz volna elképzelni.

Az, amit kultúránk az ő életműveként számon tart, legyen minden alkotó számára példa és egy kicsit tanulság is: ha kell, lehet akarni, szálegyenesen megállni, szakmai hivatást, szakmai meggyőződést soha fonákjára nem forgatva, alkotó embernek megmaradni. — Balogh Edgár szavaival: „De hát mi is ennek a ráncos szent-öregnek a titka? Sohasem volt a puha engedékenység, a mindenre jó nyugalom, az elvtelen és felesleges kiegyezkedés embere. Sebet kapott és ütött, hibára mutatott rá, és maga is túlzott teremtő haragjában. És éppen hadakozásával fakasztott tisztító viharokat, segített elő bölcs szintéziseket a történelem való szükségletére.”

I. Építészet

(A felsorolás csupán a jellemzőbbeket tartalmazza — és 1945-ig csak emlékezetből)

1906—1907

Kis családi ház terve, 1906. Közölve: Művészet

Kútház terve, 1906. MÉSZ Wellisch-pályázat, II. díj. Közölve: Magyar Építőművészet (1907) 2

Kettős műteremház, 1907. Csorna Dezsővel közösen. MÉSZ Wellisch-pályázat, I. díj.

Közölve: Magyar Építőművészet (1908) I. 11

1908—1914

Szüleim lakóháza, Kolozsvár [Cluj], 1908. Felépült: 1910. Első terve közölve: Magyar Iparművészet (1908) 3 (1944-es bombázáskor súlyosan megsérült)

Ref. parókia és imaház, Budapest—Óbuda, 1908—1909. Zrumeckzy Dezsővel közösen. Felépült. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10

Róm. kat. templom, Zebegény, 1908—1909. Első vázlatának távlati képe közölve: Magyar Iparművészet (1908) 3. Kivitelezés: Jánuszky Béla torony-módosításával. Felépült

Állatkerti pavilonok, Budapest, 1909—1910. Zrumeckzy Dezsővel közösen. Felépültek.

Közölve: Magyar Iparművészet (1910) 142—161; Magyar Építőművészet (1912) nov.—dec.

Munkás-lakóházak (2 db), Marosvásárhely [Tîrgu Mureş], Gázgyár, 1909—1910. Felépültek Iskola-komplexum, Budapest, Városmajor utca, 1910. Györgyi Dénessel közösen. Felépült.

Közölve: Magyar Iparművészet (1912) szept.—okt.; Studio, London (1912)

Az én lakóházam, Sztána [Stana] (Kolozs m.), 1910. Felépült. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10

Folyovits János lakóháza, Kolozsvár, Tisztviselőtelep, 1910. Wigand Edével közösen. Felépült Maros-Torda Vármegyeháza, Marosvásárhely. Pályázat. Wigand Edével közösen, I. díj.

Közölve: Wigand Ede: Hímes udvar. Bp. 1916

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy [Sfîntul Gheorghe], 1911—1912. Felépült. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10

* A Kós Károlytól származó összeállítás szövege.

Munkás- és tisztviselőtelep központjának kialakítási terve és művezetése, Kispest, 1912—13. Elkészült
Főtéri ikerház, utcaáthidalással. Terv és művezetés. Kispest, Tisztviselőtelep, 1912—1913. Felépült
Ref. templom, Kolozsvár, Monostori út (Mócok útja), 1912—1913. Felépült. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10; Kolozsvár. Szerk. Makkai L. és Vásárhelyi Z. Emil, Kolozsvár város kiadása, 1942; Magyar református templomok. Szerk. Kováts J. István. Bp. 1942
Keresztes-testvérek lakóháza, Sepsiszentgyörgy, 1913. Felépült
Múzeumőri lakóházak (2 db), Sepsiszentgyörgy, 1913. Felépültek
Vármegyei Közkórház, Sepsiszentgyörgy, 1914. Építése elkezdődött, de 1916-ban félbe maradt a háború miatt

1915—1918

Állami elemi népiskolák, tanítólakással, Bun, Medesér, Küküllőszéplak, Nagyteremi [Boiu, Medișerub, Suplac, Tirimia]. Tervezés: 1915. Kivitelezésük a háború miatt elmaradt

1919—1924

Városháza, Sepsiszentgyörgy, 1921. (Toldás, ráépítés stb.) Tervezés
Gör. kel. katedrális, Kolozsvár, 1921. Pályázat, II. díj
Viola Kornél lakóháza, Kolozsvár, Rákóczi út, 1921. Felépült
Ref. templom, Magyarbikal [Bircălatu] (Kolozs m.), 1923. (Restaurálás, toldás, új torony.)
Elkészült
Csulak Samu orvos lakóháza, Sepsiszentgyörgy, 1924. Felépült

1925—1940

Ref. parókia, Bánffyhunyard [Huedin], 1925. Felépült, de 1956-ban leégett
Gör. kat. templom, Felek [Feleacu] (Kolozs m.), 1925. (Restaurálás, toldás, új torony.)
Elkészült
Szentimrei Jenő író lakóháza, Sztána (Kolozs m.), 1925. Felépült
Ref. leánygimnázium és internátus, Sepsiszentgyörgy, 1926. Felépült. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10 (Manzárd utólag beépítve)
Nyaralóház terve Csibi L. számára, Borszék [Borsec], 1926. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10
Simon Gerő lakóháza, Csucsá [Ciucea] (Kolozs m.), 1926. Felépült
Hincz György dr. nyaralóháza, Kolozsvár, Erzsébet út, 1926. Tervezés. Közölve: Erdélyi Helikon. VI. 10
Gör. kat. templom, Kispetri [Petresti] (Kolozs m.), 1927. Felépült
Ref. templom, Barót [Baraolt] (Háromszék m.), 1927. Tervezés

Ref. kultúrház, Nagybacon [Băţani Mari] (Háromszék m.), 1927. Felépült
 Gör. kat. templom. Sztána (Kolozs m.), 1927. Felépült
 Gör. kat. templom, Erdőfalva [Ardeu] (Kolozs m.), 1928. Felépült
 Ref. népiskola, tanítólakással, Marosvécs [Brîncovenesti] (Maros-Torda m.), 1928. Felépült
 Gör. kat. templom, Fejérd [Feiurdeni] (Kolozs m.), 1928. Felépült
 Ref. elemi iskola, Sepsiszentgyörgy, 1929—1930. Felépült
 Csíki János dr. nyaraló-szanatóriuma, Gyilkos-tó [Lacul-Rosu] (Csík m.), 1932. Felépült
 Róm. kat. kápolna, Gyilkos-tó (Csík m.), 1932. Tervezés
 Ref. kollégium tanári lakóháza, Sepsiszentgyörgy, 1932. Felépült
 Ref. templom és tanterem, Bábony [Babiu] (Kolozs m.), 1935. Részben felépült
 Ref. kereskedelmi leányiskola, Brassó [Braşov], 1935. Tervezés
 Unitárius templom, parókia és bérház, Brassó, 1935. Tervezés
 Ref. kultúrház, Kőrösfő [Izvorul Crişului] (Kolozs m.), 1936. Felépült
 Ref. templom, Bonchida [Bonţida] (Kolozs m.), 1936. (XIII—XIV. századi épület res-
 taurálása.) Elkészült
 Bánffy-kastély, Bonchida (Kolozs m.), 1936—1937. (Nyugati homlokzat és északnyugati
 torony restaurálása.) Elkészült
 Ref. templom, Ketesd [Tetişu] (Kolozs m.), 1937. Felépült
 Csíki János dr. lakóháza, Gyergyószentmiklós [Gheorgheni], 1937. Felépült
 Kamaraszínház, Kolozsvár, Fő tér, 1937. Három alternatíva. Tervezés
 Ref. Egyházmegye mezőgazdasági majorja és földm. iskolája, Bábony (Kolozs m.), 1938.
 A major részben felépült 1938—43-ban, de 1944-ben elpusztult
 Tanya-komplexum a Dimbu-Crucin, 1938. Felépült, de 1944-ben elpusztult
 Lakóház és gazdasági épületek három-három típusterve a leégett bukovinai Józseffelva
 részére, 1939. Felépültek 1939—40-ben

1941—1944

Községháza és jegyzői lakás, Magyargyerővásárhely [Mînaştireni] (Kolozs m.), 1942. Felé-
 pült. Megjelent terve: Kós K.: Falusi építészet. Kolozsvár 1946
 Ref. kistemplomok öt típusterve a ref. egyházkerület számára, 1942. Tervezés
 Kovács László dr. lakóháza, Kolozsvár, Ady E. u., 1942. Felépült
 Múcsarnok, Kolozsvár, 1943. Felépült. (1944 őszén bombatalálatától megsérült, és módosít-
 ásokkal állítottott helyre.) Közölve: Pásztortűz, Kolozsvár (1944) 1. sz.
 KÁLOT népfőiskola, Csíksomlyó [Sumuleu] (Csík m.). Egy része felépült
 Ref. templom, Hargitafürdő [Harghita-Băi] (Udvarhely m.), 1943. Tervezés
 ONCSA lakóházak típustervei Kolozsvár és Nagyiklód [Iclod] számára, 1943. Egy részük
 felépült
 Ref. templom, Nagyiklód (Kolozs m.). Nyersen felépült
 Kilátó-vendéglő, Budapest—Rózsadomb, 1944. Tervezés
 Mátyás király szülőházának restaurálása, Kolozsvár, 1944. Részben elkészült

- Kultúrház, Györgyfalva [Gheorghui] (Kolozs m.), 1945. Felépült
 Balla Mihály lakóháza, Magyardecse [Cireșoia Sic] (Szolnok-Doboka m.), 1945. Tervezés
 B. J. lakóházterve, Magyardecse (Szolnok-Doboka m.), 1945. Tervezés
 Ref. templom, Szék (Kolozs m.), 1946. (XIII. századi épület restaurálása; bővítés, új torony.)
 Elkészült
 Ref. templom, Magyarakályán [Căianu] (Kolozs m.), 1947. Tervezés
 Kultúrház, Fehéregyháza [Albești] (Nagyküüllő m.), 1947. Tervezés
 Ref. templom, Körtevényfája [Periș] (Maros-Torda m.), 1948. (Restaurálás, bővítés, új torony.)
 Részben elkészült
 Kultúrház, Rákosd [Răcăștia] (Hunyad m.), 1948. Tervezés
 Kultúrház, Magyarbikal [Bicălătu] (Kolozs m.), 1948. Terve közölve: Kós K.: Falusi építészet. Kolozsvár 1946
 Ref. templom, Kolozsvár, Deportáltak útja, 1948. Felépült
 Kabay Gábor dr. lakóháza, Sepsiszentgyörgy, 1948. Tervezés
 Ref. templom, Csernakeresztúr [Cristur] (Hunyad m.), 1948. Tervezés
 Gazdaságtudományi Intézet új iskola-pavilonja, Kolozsvár, 1951. Tervezés
 Mezőgazdasági munkás- és tisztviselőtelep, Kolozs-Monostor [Mănăștur], 1951. Tervezés
 Juhistálló az Agrártudományi Intézet számára, Kolozs-Monostor, 1951. Felépült
 Sertésfiasztató, Kackó [Ciscău] (Szolnok-Doboka m.), 1951. Felépült
 Kollektív gazdaság üzemi központja, Kispetri [Petresti] (Kolozs m.), 1952. Tervezés
 Kollektív gazdaság üzemi központja, Mezőkók [Padureni] (Szolnok-Doboka m.), 1952.
 Tervezés
 Kereskedelmi iskola és internátus, Sepsiszentgyörgy, 1952. Tervezés

- Ref. parókia, Nagypetri [Petrindul] (Kolozs m.). Tervezés
 Kultúrház, Nagykapus [Căpușul Mare] (Kolozs m.), 1953. Három alternatíva. Tervezés
 Ravatalozó, Szamosújvár [Gherla], 1954. Felépült
 Ref. templom és parókia, Detrethem-telep (Hunyad m.), 1955. Tervezés
 Ref. imaház, Ferencbánya (Kolozs m.), 1956
 Kós András szobrász-tanár lakóháza, műteremmel, Kolozsvár, Rákóczi út, 1956. A műterem elkészült
 Minimális hétvégi ház (részletekben felépíthető), 1956. Tervezés
 Ref. templom, Marosvásárhely, 1957. Tervezés
 Ref. templom, Magyarvista [Viștea], 1958. (XIII. századi épület restaurálása; bővítése, új torony.) Tervezés
 Ref. parókia, Farnas [Sfîrnaș] (Kolozs m.), 1960. Épülőfélben
 Ref. parókia, Magyardecse (Szolnok-Doboka m.), 1960. Felépült
 Ref. parókia, Misztótfalu [Tauții de Jos] (Szatmár m.), 1961. Épülőfélben
 Ref. parókia, Kalotászentkirály [Sîncraiu] (Kolozs m.), 1961
 Ref. parókia, Csucsá (Kolozs m.), 1961

II. Grafika

(Csupán a véleményem szerint jellemzőket sorolom fel s amelyeknek adatai bizonyosak)

- Atila királról Ének. Rajzolt szöveg és 9 db tollrajz illusztráció. 1909
Régi Kalotaszeg. Rajzolt szöveg és 21 db tollrajz illusztráció. 1911
Móricz Zsigmond Márkus c. novellájához tollrajz illusztráció. 1912
Kárpáti Aurél Kőműves Kelemen c. drámájához címlap és 4 db linometszet illusztráció. 1916
Sztambul c. könyvemhez tollrajz illusztrációk. 1918
Erdély kövei c. könyvemhez 31 db linometszet illusztráció. 1922
Atila királról Ének új kiadása nyomtatott szöveggel. Címlap és 9 db linometszet illusztráció. 1923
Kaláka Kalendárium. 19 db linometszet illusztráció. 1925
Varjú Nemzetiség c. regényem címlapja és 12 db linometszet illusztráció. 1925
Kádár Imre Bújdoso ének c. kötetéhez tollrajz illusztrációk. 1925
Gulácsi Irén Hamueső c. kötetéhez 4 db színes linometszet. 1926
Makkai Sándor Ördögsekér c. kötetéhez címlap és tollrajz illusztrációk
Áprily Lajos Vers vagy te is c. kötetéhez tollrajz illusztrációk. 1926
Erdély c. kötetemhez 60 db linometszet. 1929
Kalotaszeg c. kötetemhez 20 db tollrajz, illetve linometszet. 1932
Kabay Gábor dr. részére Ex libris. Tollrajz. 1950
Budai Nagy Antal c. színháztérképhez plakát, díszlet és figurinók. 1957

III. Díszítő-kőfaragás

(Csak a véleményem szerint jellemzőek)

- Ady Endre emléktáblája szülőházán, Érmindszent, 1924
Kerti kőasztal, Marosvécs (Maros-Torda m.), Kemény-park, 1934
Faragott kőkandalló, Bonchida, Bánffy-kastély, 1937. Elpusztult
Apafi-emléktábla, Kolozsvár, Farkas utcai templom, 1942
Gaál Gábor síremléke, Kolozsvár, Házsongárdi temető, 1955

IV. Iparművészet

(Épületberendezési — templom-, lakóház-, középületberendezések, bútorok, üvegfestés, edények, kerítések, kapuk stb. — tervező munkáimat nem tartottam számon, ezért nem is próbálom azokat felsorolni)

V. Irodalom

(Szépirodalmi, művészeti, társadalmi, politikai és szakmai kisebb írásaim, cikkek, novellácskák, kisebb tanulmányok, előadások stb. az első világháború előtt a budapesti Magyar Iparművészet, A Ház, Budapesti Hírlap, a világháború után a kolozsvári Újság, Keleti

Újság, Erdélyi Helikon, Pásztortűz, Erdélyi Szemle, Erdélyi Gazda, Világosság, Utunk, Falvak Népe, Korunk c. napilapokban, illetve folyóiratokban jelentek meg. — Ezeket számon nem tartottam, tehát az alábbiakban csupán önálló kötetben megjelent írásaim jegyzékét közlöm, megjelenésük sorrendjében)

- Atila királról Ének. (Ballada.) Bp. A Magyar Iparművészet faksimile melléklete, ill. különnyomata. 1909. — Újabb kiadás: Sztána 1923. Saját kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés, linometszetekkel
- Régi Kalotaszeg. (Építészeti tanulmány.) Bp. 1911. A Magyar Iparművészet faksimile kiadása. (A MMÉE Czigler-érmével kitüntetve.)
- Sztambul. (Várostarténet és architektúra.) Budapest—Konstantinápoly 1918. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet kiadása
- Erdély kövei. (3 oldalnyi kísérő szövege 31 linometszettel.) Sztána 1922. Saját kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés
- Kalácsa Kalendárium. Sztána 1925. Saját kézi szedés, nyomás, fűzés, kötés. (A versek szerzője: Szentimrei J.)
- Varjú Nemzetség. (Regény.) Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1925. — Újabb kiadások: Kolozsvár, Minerva, 1930; Budapest, Révai r. t., 1935; Bukarest, Állami Kiadó, 1955; Budapest, Zrínyi Kiadó, 1956
- A lakóház művészete. (Tanulmány.) Kolozsvár, Minerva, 1928
- Erdély. (Kultúrtörténeti vázlat.) Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1929. — Újabb kiadás: Budapest, Révai r. t., 1933
- A Gálok. (Kisregény és három novella.) Kolozsvár, Minerva, 1930
- Kalotaszeg. (Egy néprajzi táj története és jellemzése.) Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1932. — Újabb kiadás: Budapest, Révai r. t., 1938
- Az Országépítő. (Regény.) Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934. — Újabb kiadás: Budapest, Révai r. t., 1938
- Budai Nagy Antal. (Színjáték.) Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1936. — Újabb kiadások: Kolozsvár, Józsa Béla—Athenaeum, 1947; Bukarest, Állami Kiadó, 1957. — Bemutató előadás: Budapest, Vígszínház, 1937
- István király. (Színjáték.) Kézirat, 1942. — Bemutató előadás: Budapest, Nemzeti Színház, 1942
- A székely nép építészete. (Építészeti tanulmány.) Bp., Mérnöki Továbbképző Intézet, 1944. (A MMÉE Egyesületi Érmével kitüntetve.)
- Erdély népi gazdasági építészete. (Tanulmány.) Kolozsvár, Erdélyi Gazdasági Egyesület, 1944
- Budai Nagy Antal. (Kisregény.) Kolozsvár, Méhkas, 1945. — Újabb kiadás: Bukarest, Állami Kiadó, 1955
- Falusi építészeti. (Népszerű építészeti szakkönyv.) Kolozsvár, Józsa Béla—Athenaeum, 1946
- A kollektív gazdaság üzemi épületberendezése. (Szaktanulmány.) Bukarest, Állami Kiadó, 1954. (Különnyomat Az agronómus kézikönyvéből.)
- 34 Mezőgazdasági építészeti. (Szakkönyv.) Bukarest, Állami Kiadó, 1957
- Hármas könyv. (Szépírás, publicisztika, grafika.) Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969. (Balogh Edgár előszavával.)

A Kós Károllyal foglalkozó vagy a róla is szóló irodalomból — a teljesség igénye nélkül — a következőket emeljük ki:

Kriesch Aladár: *W. Morris és reformtörekvései*. Magyar Iparművészet (1906) 15—20

Czakó Elemér: *Fiatal építészek*. Magyar Iparművészet (1908) 120—125

Koronghi Lippich Elek: *A művészetek és a stílus*. Magyar Iparművészet (1908) 97—120

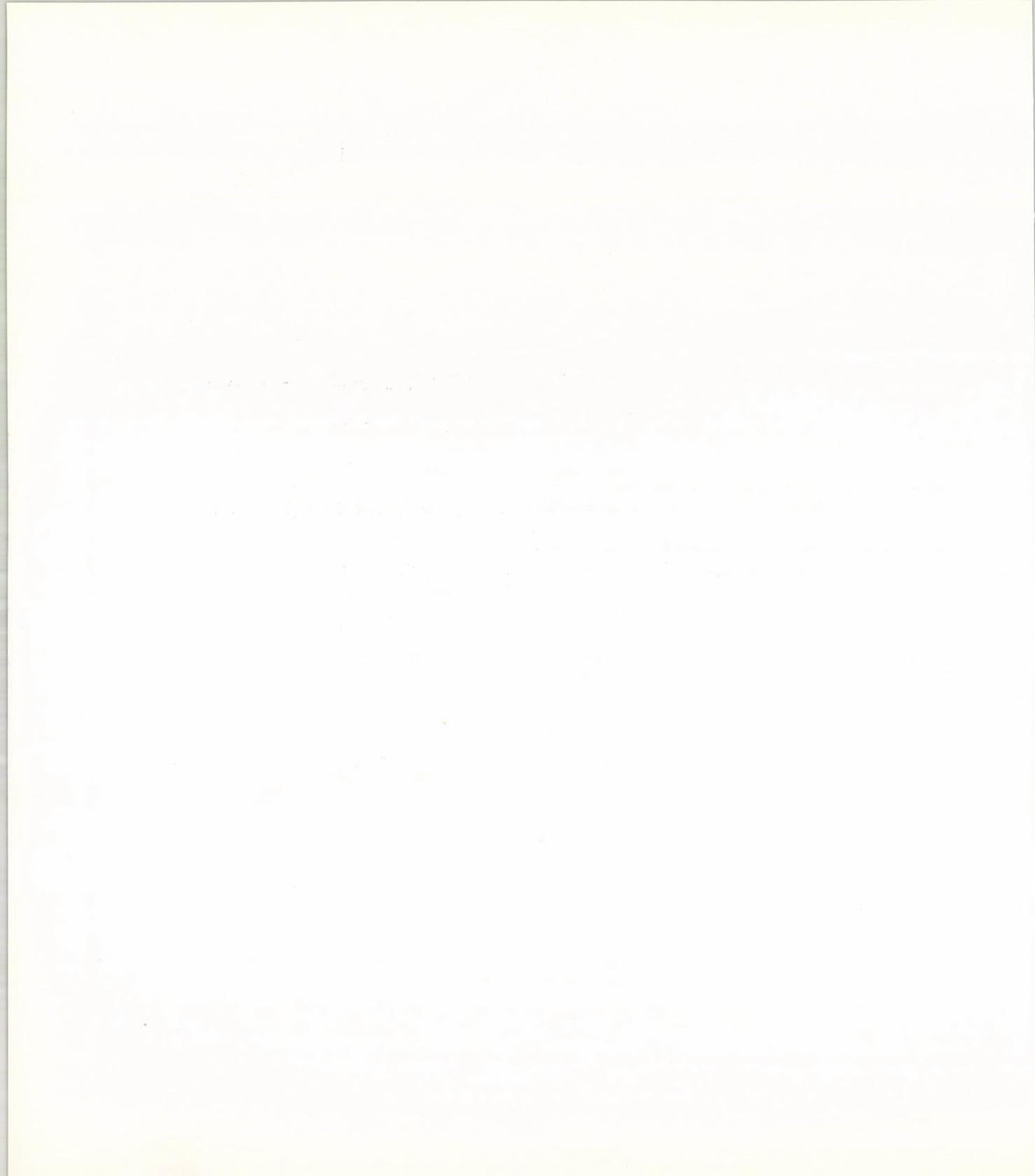
Kismarty-Lechner Jenő: *Lechner Ödön*. Bp. 1961

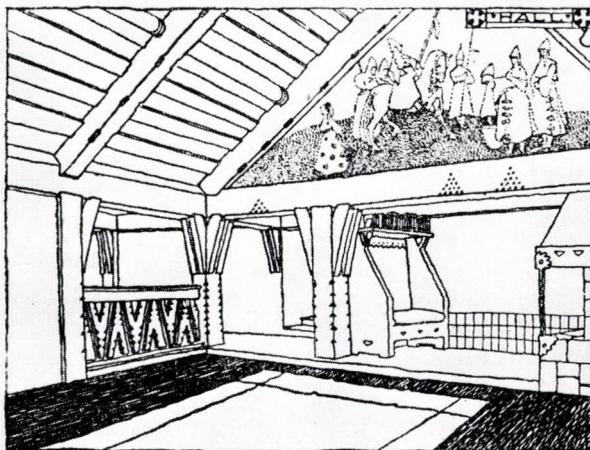
Kubinszky Mihály: *Gondolatok a századeleji magyar építészetéről*. Magyar Építőművészet (1961) 1. sz.

Czine Mihály: *Kós Károly köszöntése*. Kortárs (1964) 1. sz.

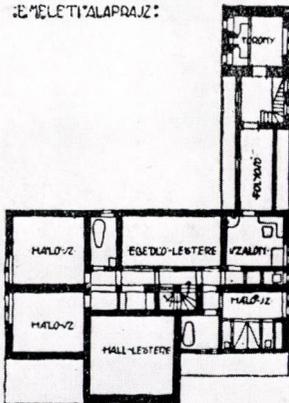
Debreczeni László: *Kós Károly*. Korunk (1967) 8. sz.

Dercsényi Balázs: *Árkay Aladár*. Bp. 1967

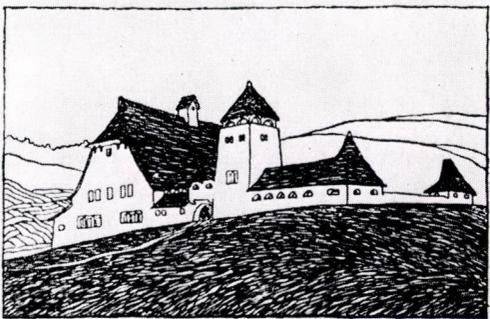
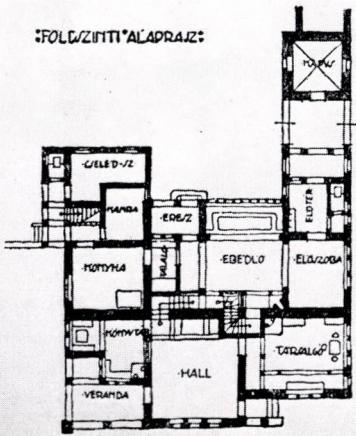

1. EMELETI ALAPRAJZ:

2. FÖLDZSINTI ALAPRAJZ:

1. Udvarház a domboldalban
Terv (1908)

UDVARHÁZ A DOMBOLDALBAN 1908
TERVEZTE: BOZICH KÁROLY, ÉPÍTÉSZ 1908

ROBERT H. BROWN, 1908

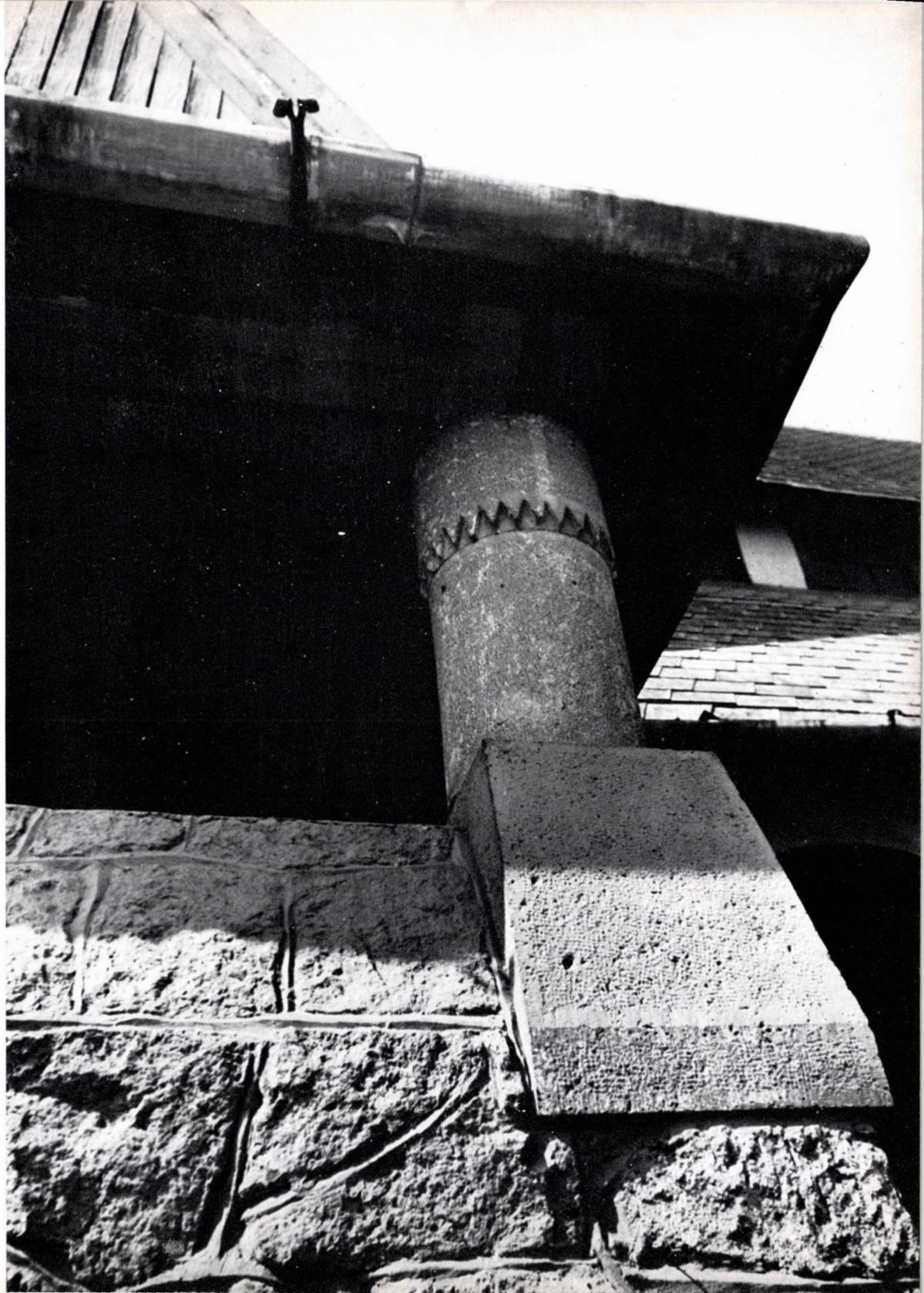
ebegény.
m. kat. templom terve

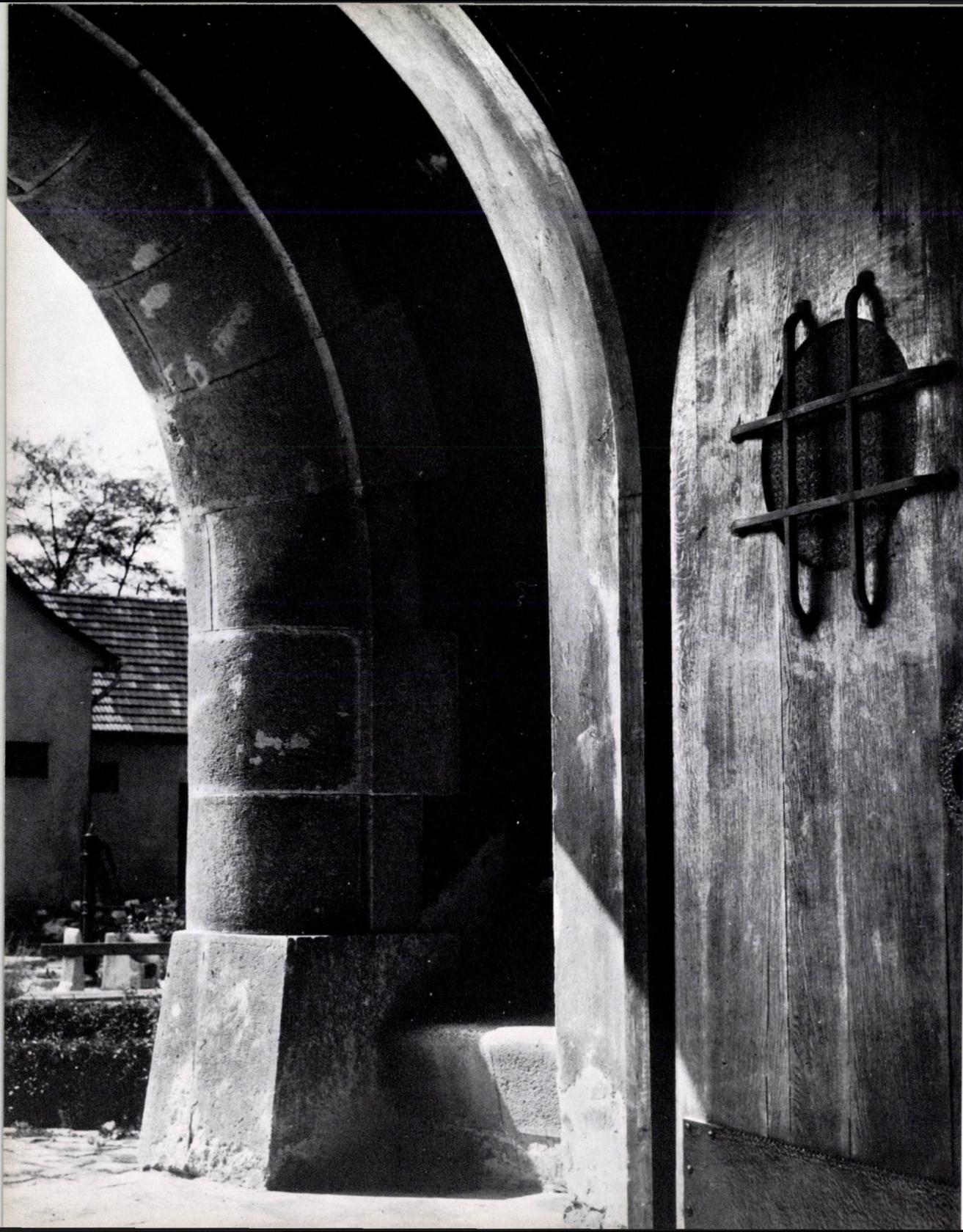
3. Zebegény. A róm. kat.
templom (1908–1909)

4. Zebegény.
A róm. kat. templom részlete

5. Zebegény.
A róm. kat. templom részlete

6. Zebegény.

A róm. kat. templom részlete

7. Zebegény. A róm. kat.
templom belső részlete

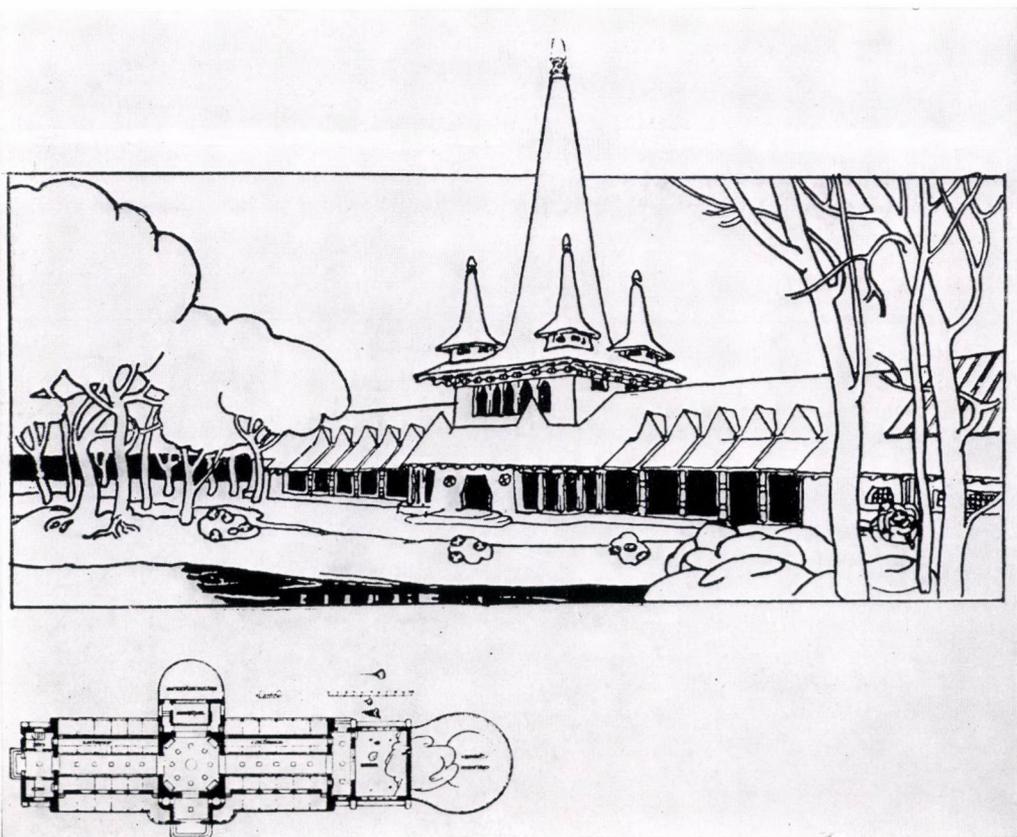
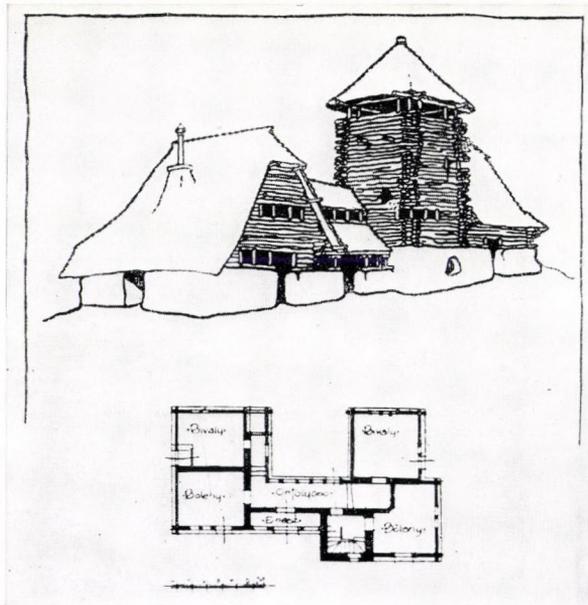

8 Budapest. Az óbudai ref.
parókia (1908–1909)

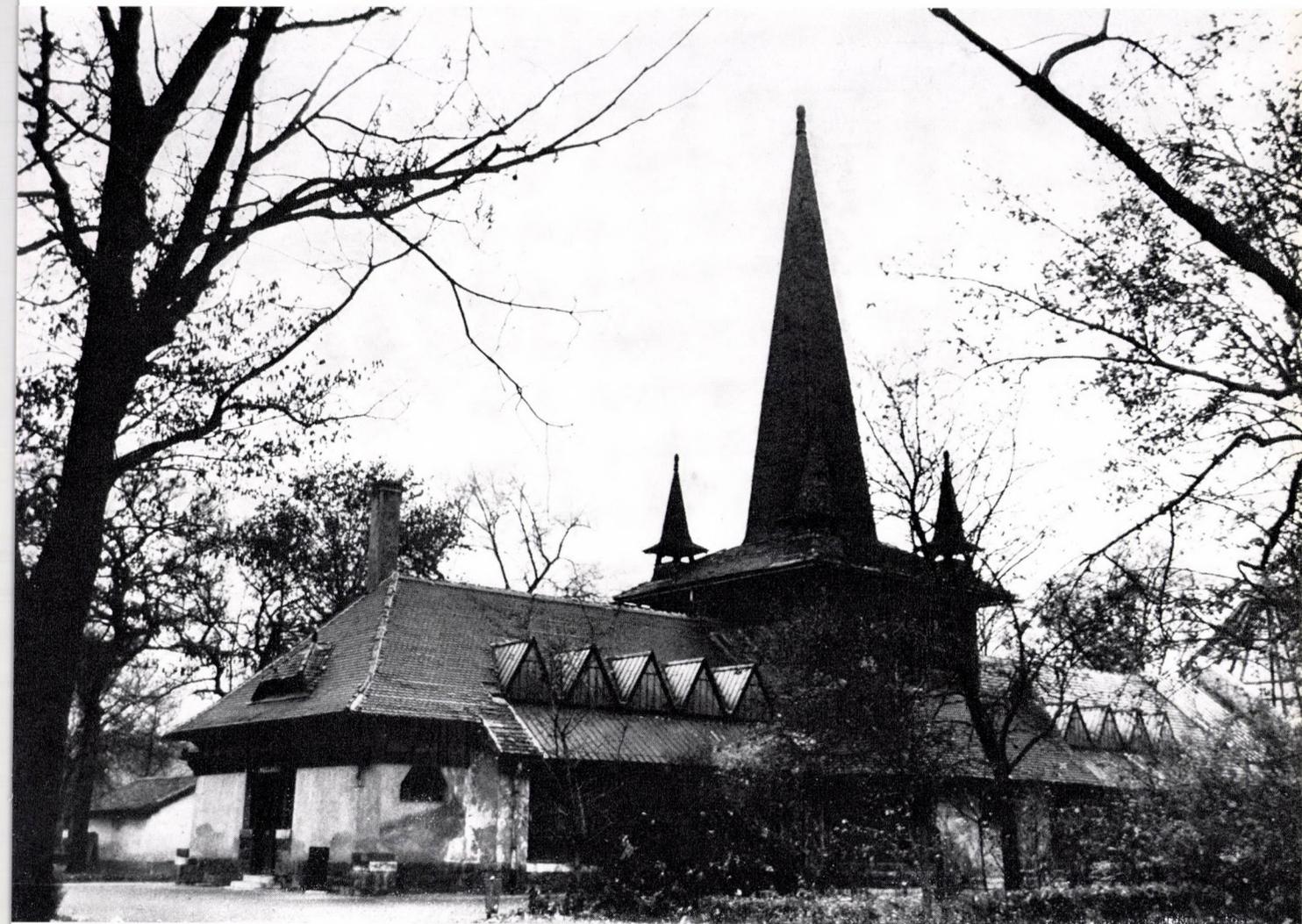
9. Budapest. Az óbudai ref.
parókia részlete

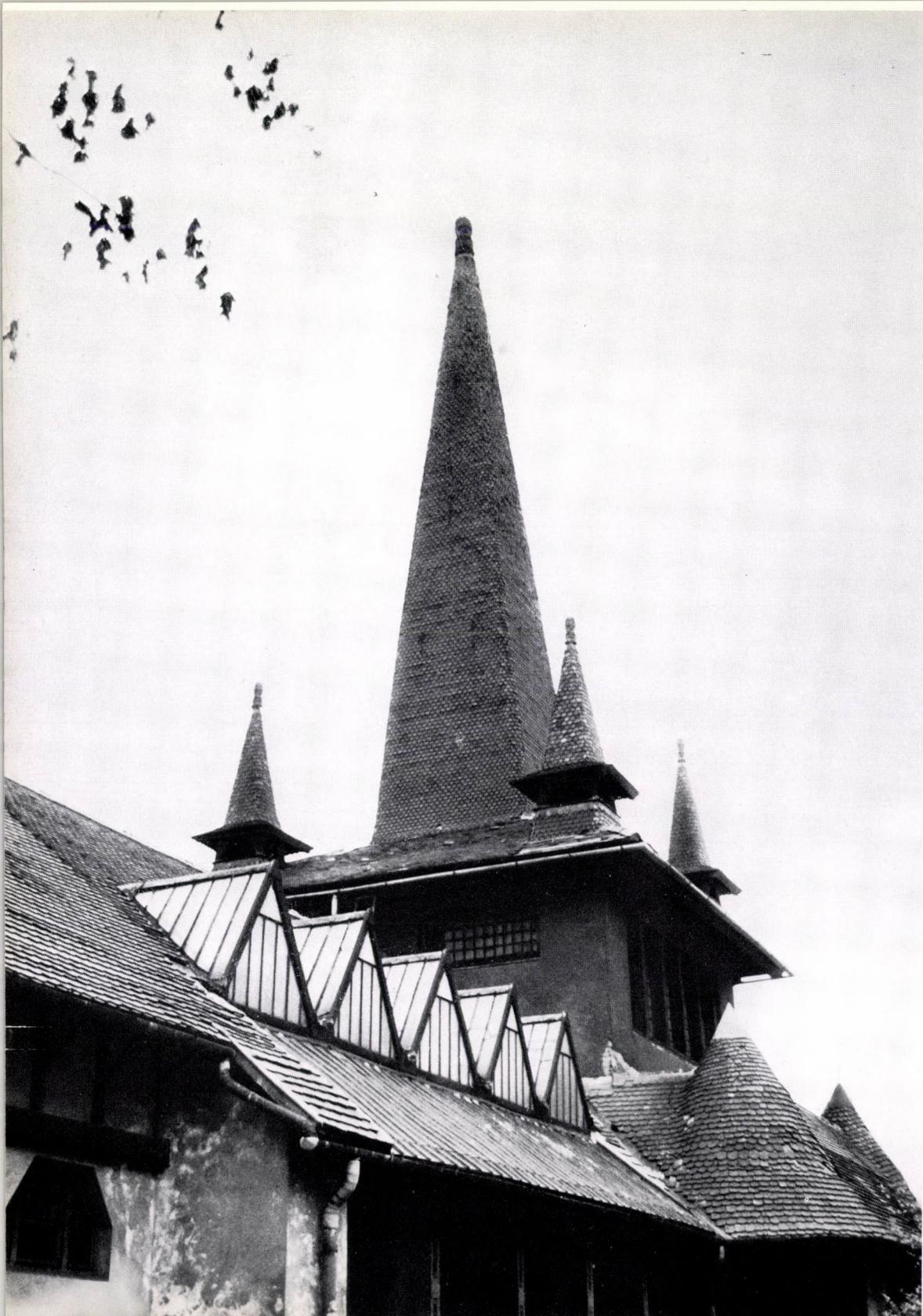
10. Budapest. Állatkert. A bivaly- és bölényház terve

11. Budapest.
Állatkert. A madárház terve

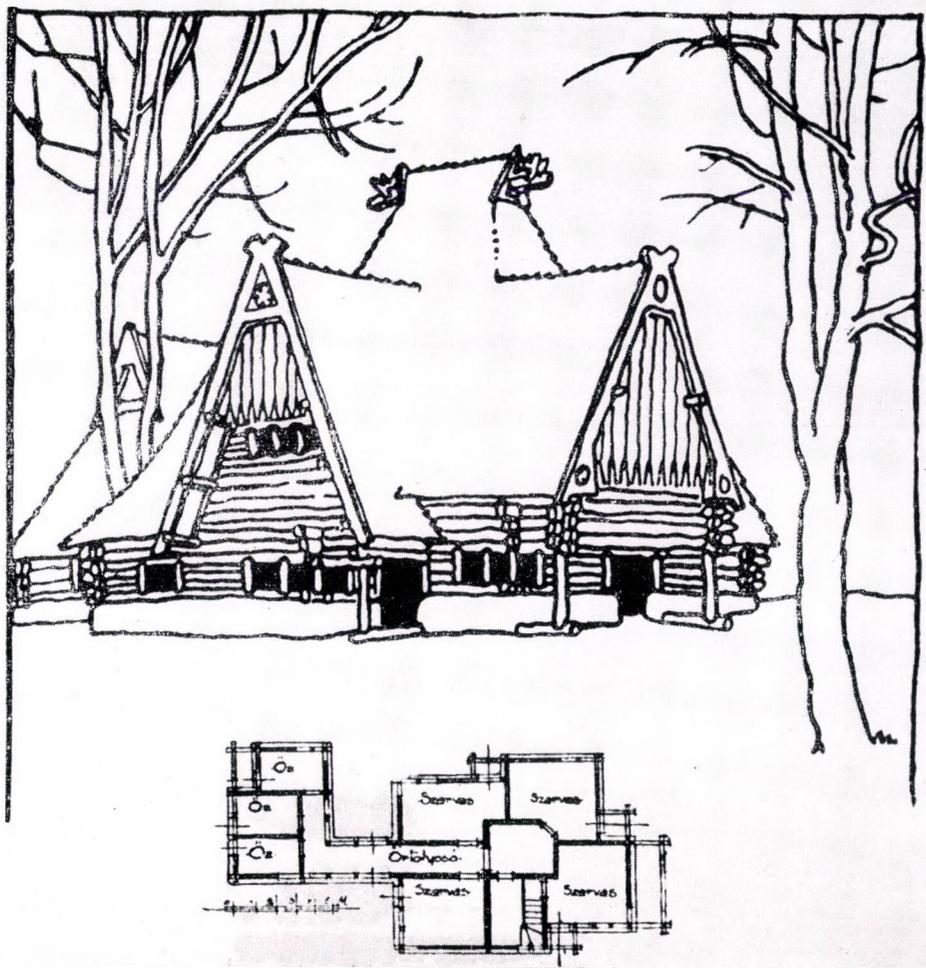
12. Budapest. Állatkert. A madárház (1909—1910)

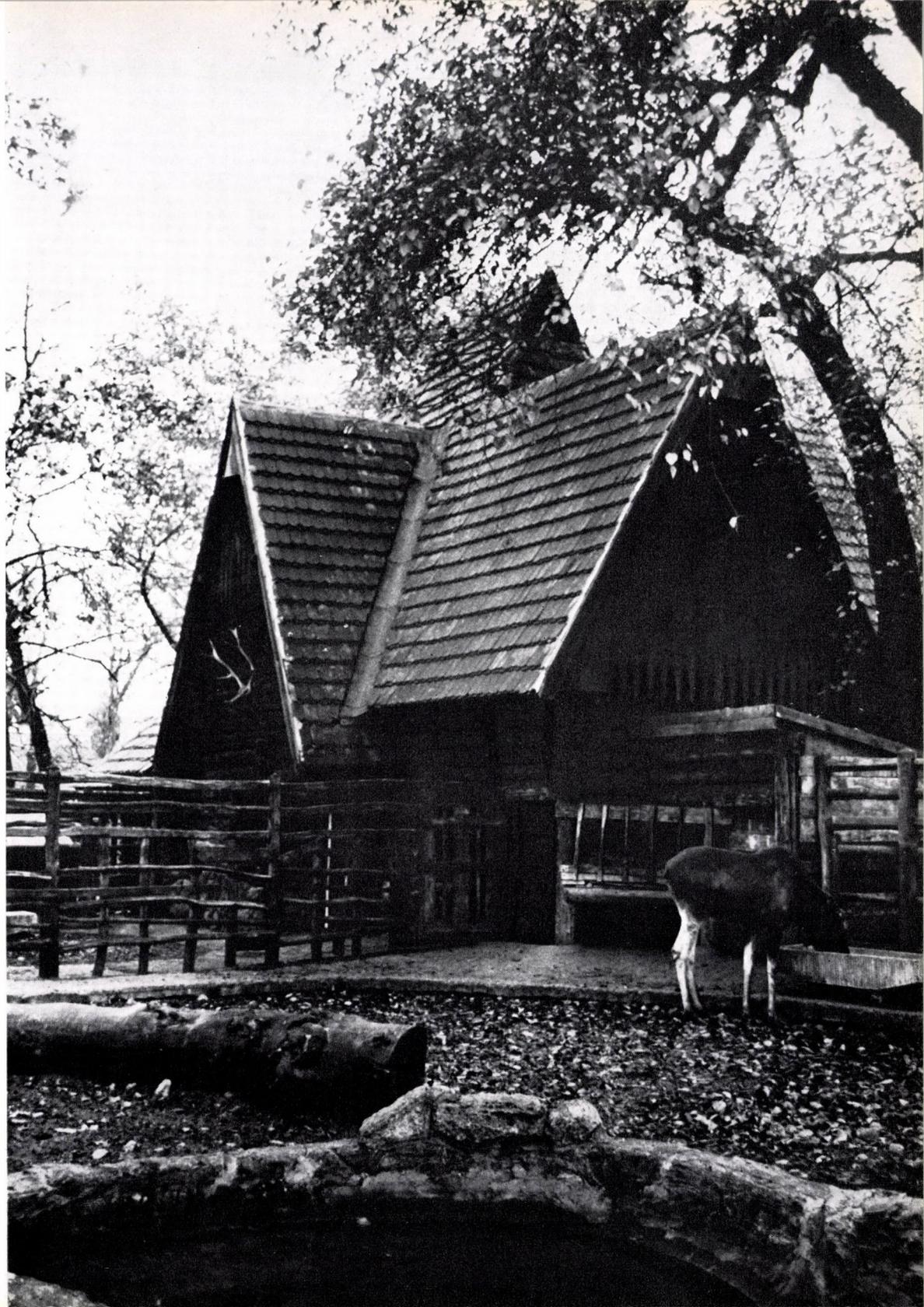

13. Budapest. Állatkert.
A madárház részlete

15. Budapest. Állatkert. A szarvasház terve

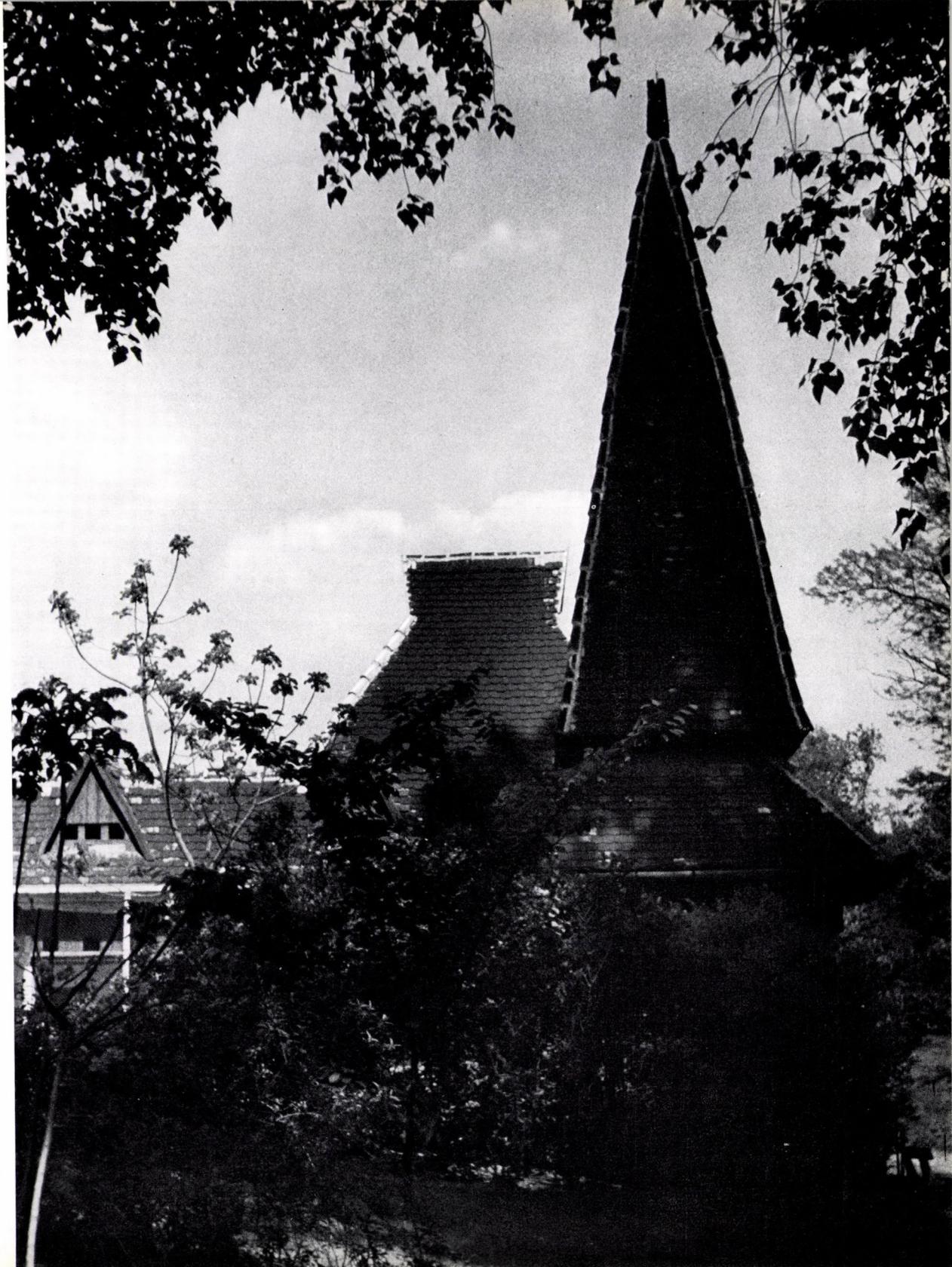

16. Budapest. Állatkert.
A szarvasház (1909—1910)

7. Budapest.
Állatkert.
A fácsános terve

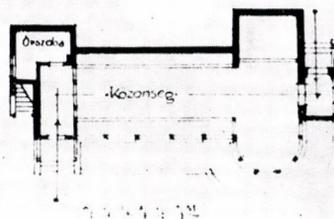
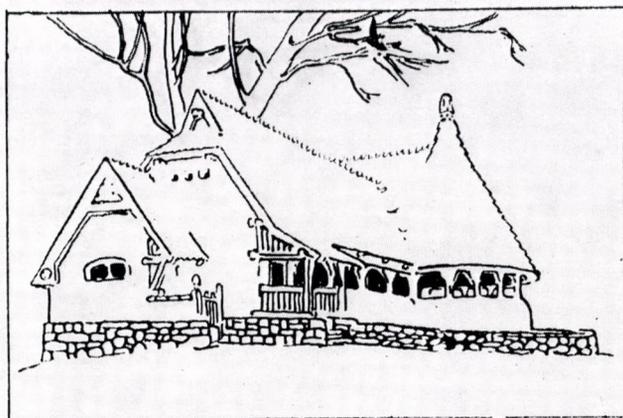

18. Budapest. Állatkert
A fácsános (1909–1910)

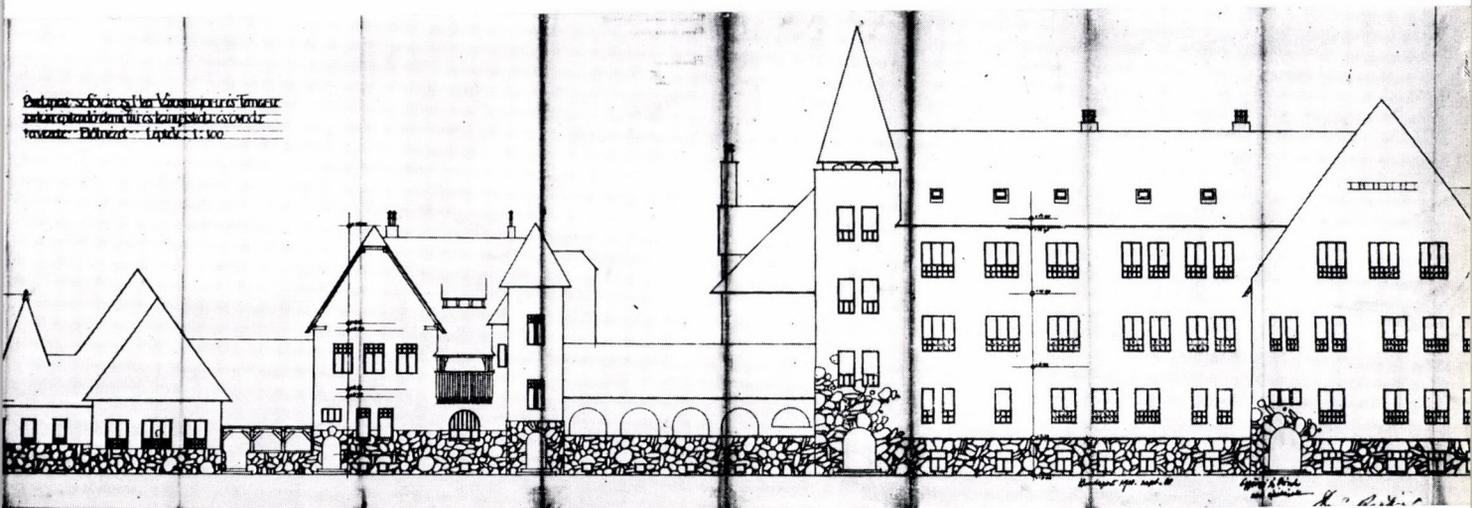
19. Budapest. Állatkert. A fácános részlete

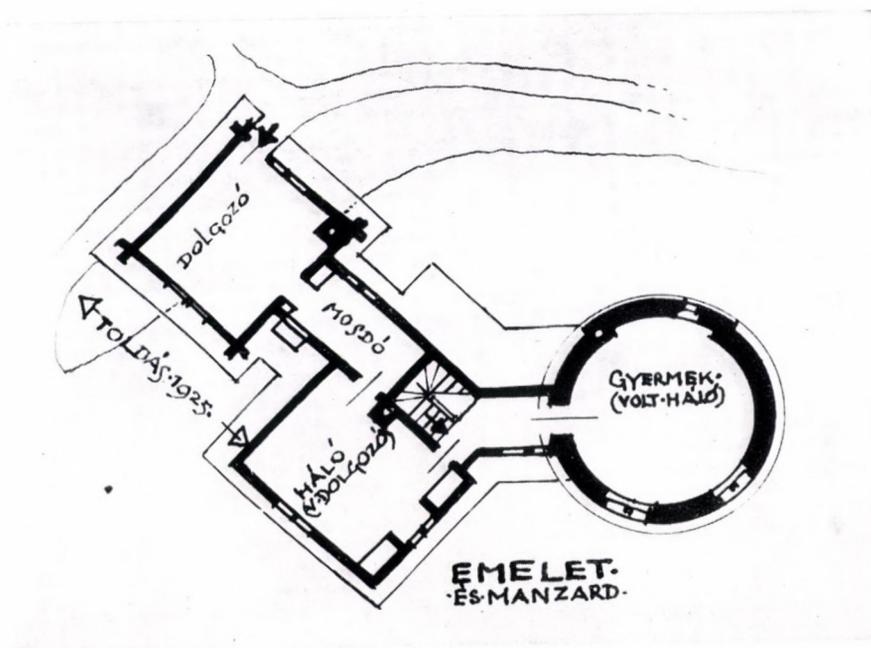
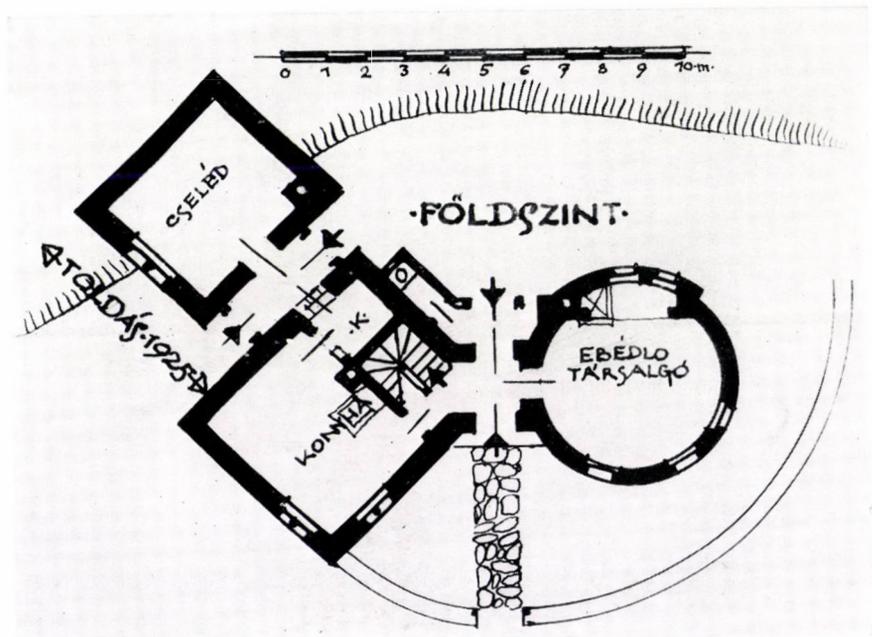

20. Budapest. Állatkert. A rágsálók és rovarvők házának terve

21. Budapest. A Városmajor utcai iskola homlokzati terve (1910)

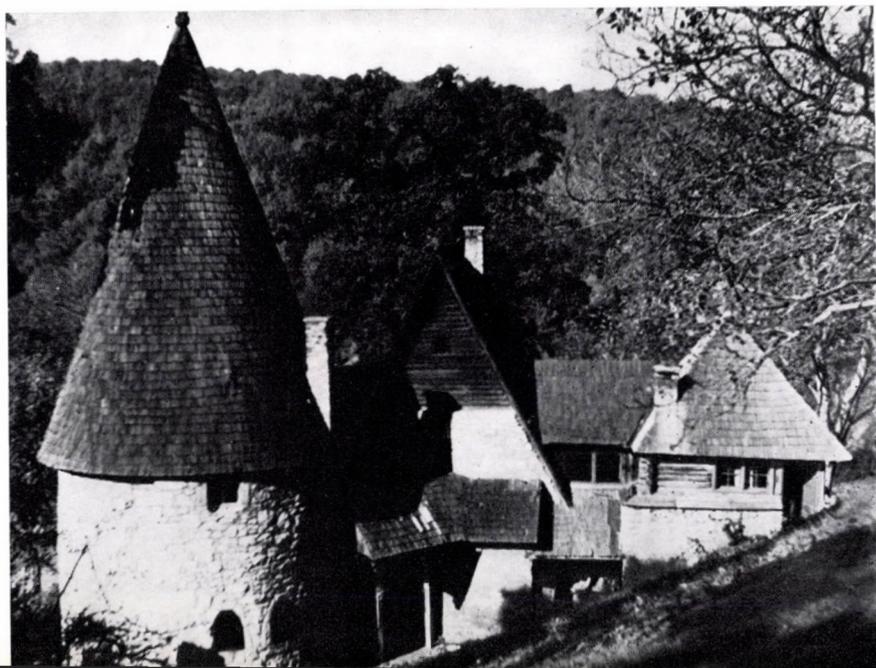

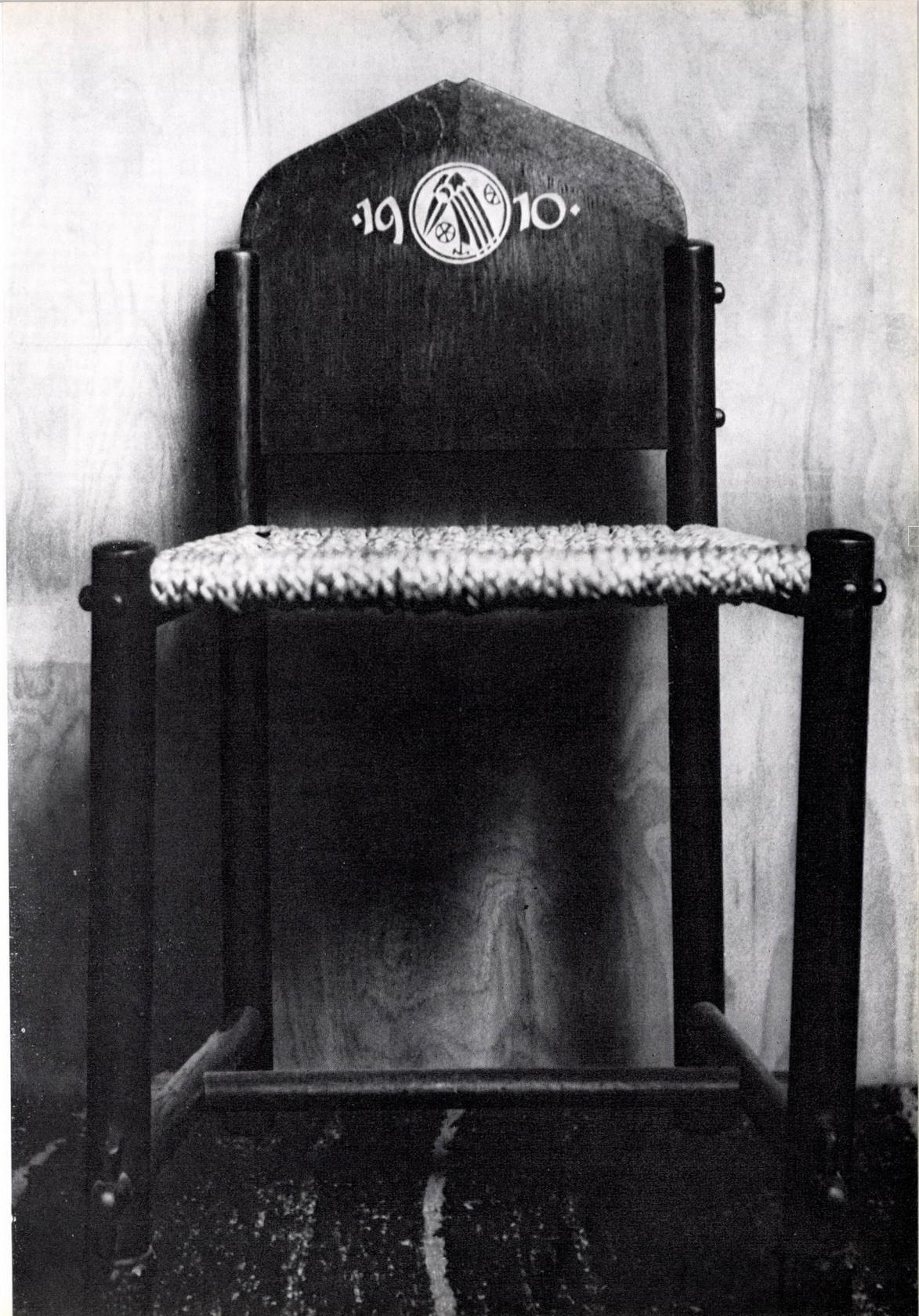
22—23. Sztána — Stana. Kós Károly saját házának, a „Varjúvár”-nak terve (1910). Földszinti és emeleti alaprajz

24—25. Sztána — Stana. A „Varjúvár” a völgy és a hegy felől

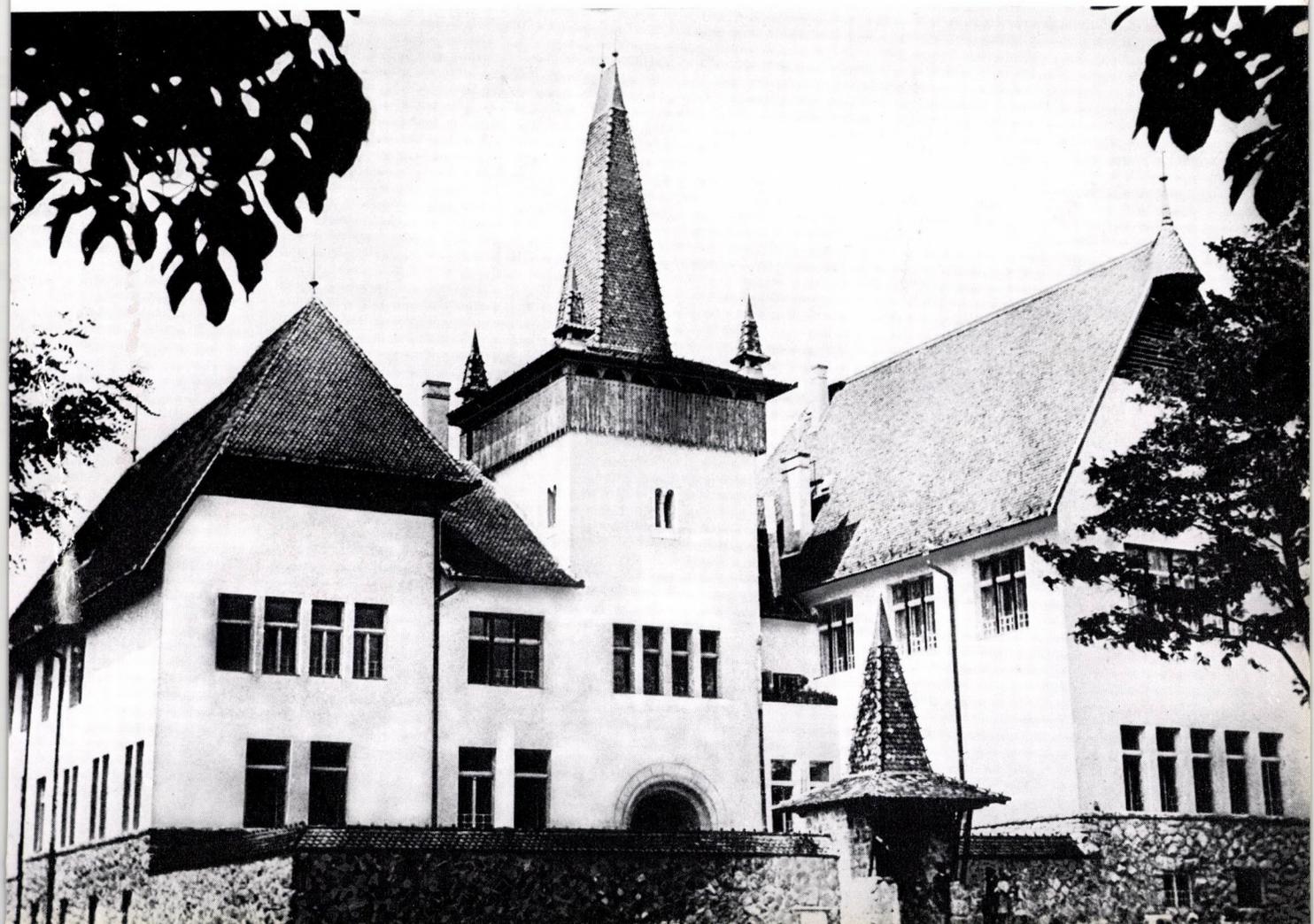

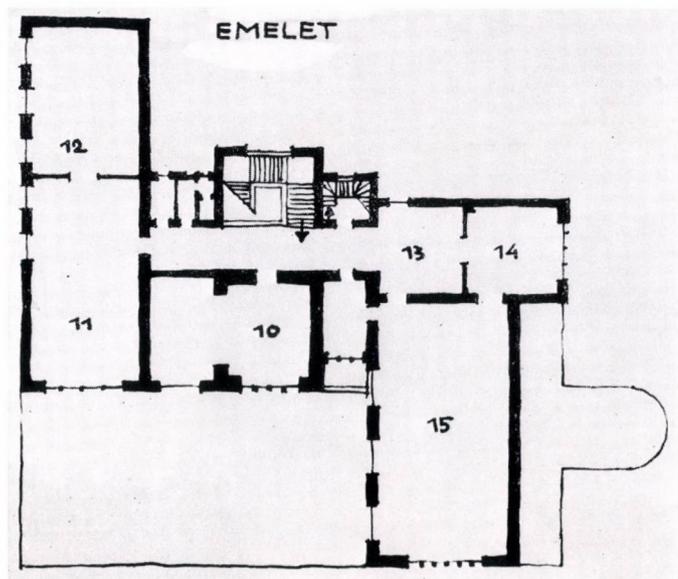
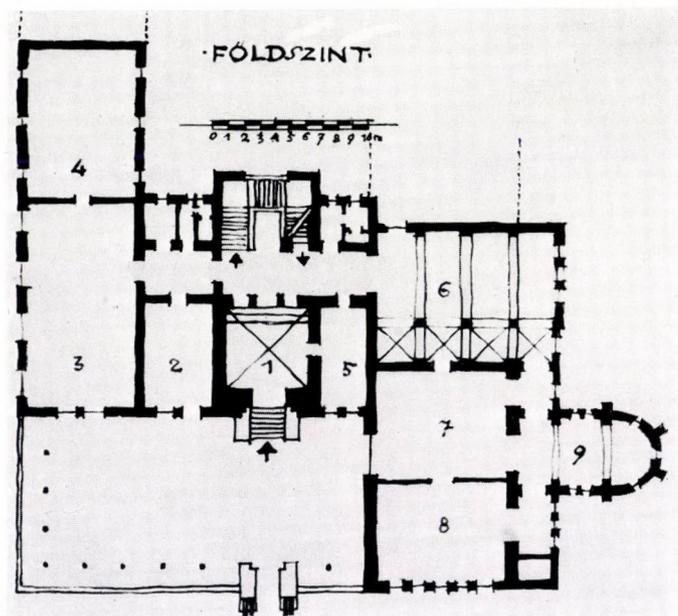
27. Egy Kós-tervezte szék a szlónai „Varjúvár”-ból

28. Sepsiszentgyörgy — Sfintul Gheorge. A Székely Nemzeti Múzeum terve

29. Sepsiszentgyörgy — Sfântul Gheorghe. A Székely Nemzeti Múzeum az utca felől (1911—1912)

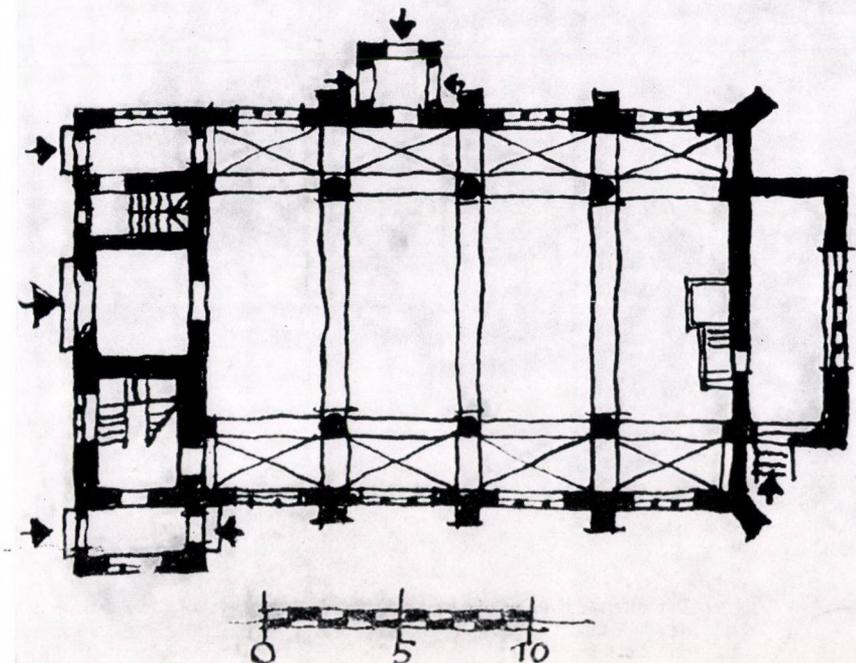

30—31. Sepsiszentgyörgy — Sfintul Gheorghe.
A Székely Nemzeti Múzeum földszinti és emeleti
alrajza

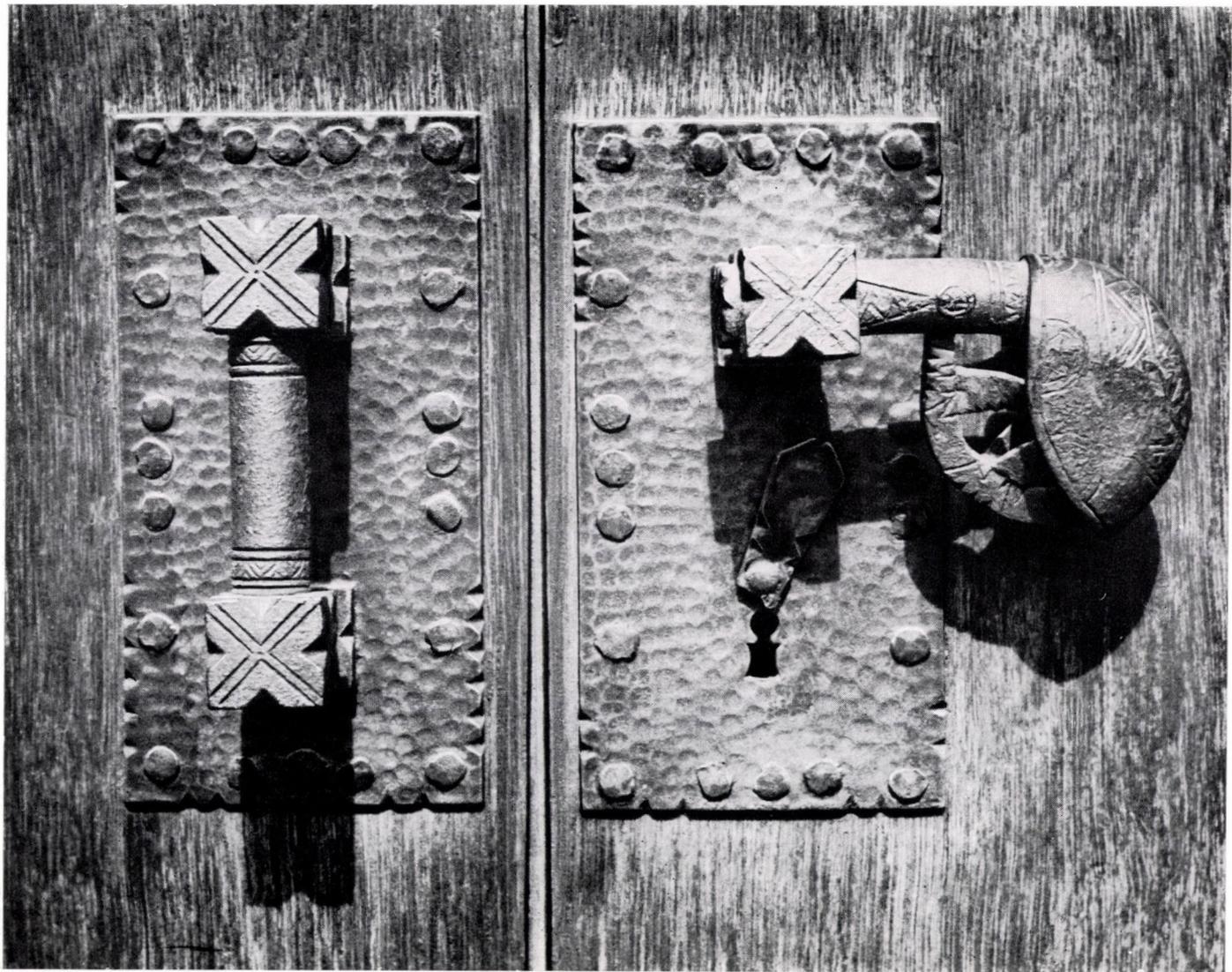
32. Sepsiszentgyörgy — Sfântul Gheorghe. A Székely Nemzeti Múzeum az udvar felől

33. Kolozsvár — Cluj.
A Monostori úti ref. templom
terve

34. Kolozsvár — Cluj.
A Monostori úti ref. templom
(1912—1913)

36. Kolozsvár — Cluj. Mátyás király szülőháza Kós Károly 1944. évi restaurálása után

Ára: 35,— Ft

AZ ARCHITEKTÚRA SOROZAT
LEGUTÓBB MEGJELENT KÖTETEI

BEKE LÁSZLÓ — VARGA ZSUZSA

Kozma Lajos

38 oldal · 47 táblán 62 fotó, ill. rajz
Kötve 34,— Ft

LUCIEN HERVÉ

Építészet és fénykép

67 oldal · 41 fotótábla
Kötve 30,— Ft

NAGY ELEMÉR

Le Corbusier

32 oldal · 43 táblán 53 fotó, ill. rajz
Kötve 33,— Ft

MAJOR MÁTÉ

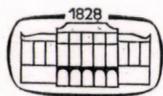
Breuer Marcel

34 oldal · 59 táblán 63 fotó, ill. rajz
Kötve 35,— Ft

MÁTÉ PÁL

Richard Neutra

32 oldal · 48 táblán 56 fotó, ill. rajz
Kötve 35,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST